

Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ ΣΤΗ ΣΥΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ἕως καὶ σήμερα, ποὺ ἡ ἀνθρώπινη κοινότητα ἐτοιμάζεται νὰ εἰσέλθει στὴ νέα χιλιετία, τὸ πρόσωπο καὶ ἡ θεολογία τοῦ δευτέρου πολιούχου τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ κυριάρχησαν στὴ νεοελληνικὴ Ὁρθόδοξη θεολογία, εἴτε μὲ τὴν παρουσία τους εἴτε μὲ τὴν ἀπουσία τους. Ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθησι, ταξιδεύοντας στὶς σελίδες τῶν πονημάτων τῶν Ἑλλήνων θεολόγων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ὅτι κανεὶς ἅγιος καὶ καμιὰ θεολογία δὲ γνώρισαν περισσότερες ἀντιφατικὲς ἐρμηνεῖες καὶ δὲν ὀδήγησαν σὲ μεγαλύτερες ἐπιστημονικὲς καὶ ὑπαρξιακὲς συγκρούσεις. Τούτῃ ἡ αἴσθησι καθ' ὁδὸν μοιάζει νὰ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς βεβαιότητας.

Γιὰ λόγους μεθοδολογικοῦς, οἱ νεοελληνικὲς σπουδὲς τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τρεῖς περιόδους, ποὺ φανερώνουν καὶ τὶς ἀντίστοιχες -πάντα συμβατικὲς- τάσεις μὲ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τους. Πρόσωπα, θεολογίες, διάλογοι, λειτουργικὴ ζωὴ, κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις, πολιτιστικὲς μορφοποιήσεις, συμπορεύσεις καὶ συγκρούσεις ζωγραφοῦν τελικὰ, πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιόδους, τὴν πορεία ἐνὸς ζωντανοῦ σώματος, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ποὺ ἀγωνίζεται διὰ τῆς ἀναπνοῆς τῆς μνήμης νὰ καταξιώσει τὸ παράλογο καὶ νὰ ἀγκαλιάσει τὴν ἀλήθεια.

Εἰσήγησι ποὺ παρουσιάστηκε στὸ 2ο Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο ποὺ διοργάνωσε ἡ Ἱ. Μ. Μονὴ Βατοπαιδίου, μὲ γενικὸ θέμα «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν», στὴ Λεμεσό τῆς Κύπρου, τὸ Νοέμβριον τοῦ 1999.

Καὶ ἐὰν κανεῖς πρέπει νὰ γίνεῖ συγκεκριμένος, ὀφείλει ἀμέσως νὰ σημειώσῃ ὅτι ὁ θεολογικὸς διάλογος στὴν Ἑλλάδα, ποὺ εἶχε καὶ ἔχει ὡς κέντρο του τὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, μοιάζει νὰ κινεῖται σὲ δύο ἐπίπεδα: τὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ. Διάλογος ἀναζητήσεως τῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας καὶ παράλληλα διάλογος τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Χριστιανικῆς Δύσης.

«Ἐν ἀρχῇ» αὐτῆς τῆς πορείας («ἦν») ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ. Τὸ κλασικὸ ἔργο του, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Πετρούπολη καὶ Ἀλεξάνδρεια, τὸ 1911, θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ μονογραφία στὰ ἑλληνικὰ ποὺ παρουσιάζει τὸ πρόσωπο καὶ τὴ θεολογία τοῦ Παλαμᾶ μέσα στὸ φῶς τῆς ἡσυχαστικῆς κίνησης τοῦ 14ου αἰῶνα¹. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν ἐπικεντρώνει τὴν προσπάθειά του, στὸ συγκεκριμένο ἔργο, ἀλλὰ καὶ σὲ δύο μελέτες του, ποὺ καλύπτουν τὴν ἴδια θεματικὴ ἐνότητα καὶ ἐκδόθηκαν τὸ 1908² καὶ

1. Βλ. σχετικὰ Γ. Μαντζαρίδη, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ νεώτερη ὀρθόδοξη θεολογία, *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν μέχρι καὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν (1430)*, Δ' Ἐπιστημονικὸ Σμπόσιο, ἐκδ. Κ.Ι.Θ.Δ.Θ. 10, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 91. Πρβλ. μητρ. Ἰ. Γ. Κλεομβρότου, Ὁ Γρηγόριος Χρ. Παπαμιχαήλ καὶ τὸ ἔργο του. *Εὐλαβὲς μνημόσυνον*, Ἀθῆναι 1956, σ. 7 κ.έ.· Υ. Spiteris, *La teologia ortodossa neo-greca*, ἐκδ. Dehoniane Bologna, Bologna 1992, σ. 159 κ.έ.

2. Βλ. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς μέχρι τῆς συνόδου τοῦ 1342, *Ἐκκλησια-*

τὸ 1910³, στὴν ἐρμηνεία τοῦ μυστικισμοῦ, τῆς ἀσκήσεως, τῆς ἡσυχίας καὶ γενικὰ τοῦ πλαισίου φανέρωσης καὶ ἀνάπτυξης τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ. Παράλληλα, ἀνασχευάζει προβληματικὲς γιὰ τὸ θέμα ἀπόψεις τῶν Τρόιτσκυ, Γκέλτζερ καὶ Οὐσπένσκυ. Πρόκειται γιὰ θέσεις ποὺ στοχεύουν νὰ ἀποδείξουν, τὴν ἀσυνέχεια τῆς θεολογίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς τοῦ 14ου αἰῶνα μὲ τὴ θεολογία τῆς ἐνωμένης Ἐκκλησίας τῶν μεγάλων πατέρων ἕως καὶ τὸν 8ο αἰῶνα, περιορίζουν τὰ αἴτια τῆς διαμάχης τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὸν Βαρλαάμ στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφικῆς ἀντιπαράθεσης, ἀγνοώντας πλήρως τὴ θεολογικὴ, συνεπῶς ὑπαρξιακὴ-βιωματικὴ διάσταση τῶν πραγμάτων καὶ καταλήγουν στὴν ἀποψη, ποὺ θέλει τὴ νίκη τοῦ μυστικισμοῦ ὡς («ἦττα τοῦ σχολαστικισμοῦ, δηλαδὴ τοῦ ὀρθολογιστικοῦ χαρακτῆρος τῆς Δυτικῆς εὐρωπαϊκῆς θεολογίας... ἦτταν τῆς ἰσχυρᾶς δυτικῆς εὐρωπαϊκῆς ἐκπολιτιστικῆς ἐπιδράσεως», μὲ ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴ θεώρηση τοῦ Ἄθω «ὡς τὸν αἴτιον τῆς μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος βαθμιαίας ἀπολιθώσεως καὶ στειρώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ»), καὶ παράλληλα «ὡς ἀληθοῦς ἐστίας τῆς Ὁρθοδοξίας». Διάφανο γίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι τέτοιες θέσεις καταγράφουν τὴν «παραδοσιακὴ» πολεμικὴ στάση τῆς Δύσης ἀπέναντι σὲ ὅτιδήποτε σχετίζεται μὲ τὴ θεολογία τῆς Ἀνατολῆς, στὴ διάρκειά τοῦ 14ου αἰῶνα, καὶ ἀποδεικνύουν τὴν ἔλλειψη κριτηρίων καὶ προϋποθέσεων γιὰ τὴν κατανόηση μιᾶς τόσο σπου-

στικὸς Φάρος 2 (1908), σ. 313-339.

3. Βλ. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Αἱ ἡσυχαστικαὶ ἔριδες τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ὁ θρίαμβος Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (1341-1360), *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 5 (1910), σ. 289-320, 385-425.

δαίαις προσπάθειας. Τὸ θέμα τῶν σχέσεων οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν στὴν Ἁγία Τριάδα, ποὺ στὴν πορεία θὰ καταλάβει κεντρικὴ θέση στὴν ἀνάγνωση καὶ παρουσίαση τῆς θεολογίας τοῦ Παλαμᾶ, φαίνεται πῶς δὲν ἀπασχόλησε ιδιαίτερα τὸν ἀκαδημαϊκὸ δάσκαλο, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ ἔργα του κριτικὲς νύξεις, πολὺτιμες γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ θὰ ἀκολουθήσει τὰ ἐπόμενα χρόνια.

Σὲ αὐτὴν τὴν πρώτη περίοδο ἐνασχόλησης μὲ τὶς παλαμικὲς σπουδές, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστεῖ «περίοδος τῆς νέας ἀνακάλυψης τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ»⁴, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ δὲν ἦταν μόνος. Σημαντικὲς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν οἱ μελέτες τοῦ Θεμιστοκλῆ Χατζησταύρου⁵, μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσόστομου τοῦ Β', τοῦ Χρυσόστομου Παπαδόπουλου⁶, ὅπως καὶ ἡ ἔκδοση δύο ἔργων τοῦ Παλαμᾶ, στὸ περιοδικὸ *Νέος Ἑλληνομνήμων*, ἀπὸ τὸν Κων/νο Δουβουινιώτῃ⁷. Ἐχωριστῆς σπουδαιότητος γεγονὸς μπορεῖ νὰ χα-

4. Γιὰ τὴν πρώτη ἀναγέννηση τῶν παλαμικῶν σπουδῶν στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα βλ. π. Β. Καλλιακμάνη, *Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη-Ὁθωμανικὴ περίοδος 1430-1912 Α'*, Θεσσαλονίκη 1993.

5. Βλ. Θ. Χατζησταύρου, *Αἱ περὶ τῶν ἡσυχαστῶν τῆς ιδ' ἑκατονταετηρίδος καὶ τῆς δεδασκαλίας αὐτῶν ἔριδες*, Leipzig 1905.

6. Βλ. Χ. Παπαδόπουλου, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης καὶ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 2* (1918), σ. 345-354.

7. Βλ. Κ. Δουβουινιώτου ἐπιμ., *Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ἐπιστολὴ πρὸς Θεσσαλονικεῖς, Νέος Ἑλληνομνήμων 16* (1922), σ. 1-21.

ρακτηριστεῖ ἀκόμη ἡ ἴδρυση καὶ ἔκδοση γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1917 στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ περιοδικοῦ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», ἀπὸ τὸν Παναγιώτατο Μητροπολίτη Θεσ/νίκης κ. Γεννάδιον. Μάλιστα, στὸ πρῶτο τεῦχος (σ. 22-25) φιλοξενεῖται ἄρθρο γιὰ τὸν Γρηγόριο Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπογράφει ὁ προϊστάμενος τοῦ Ἱ. Ν. τοῦ Ἁγίου στὴν πόλη Οἰκονόμος π. Κωνσταντῖνος Βλάμος.

Τὴν ἴδια περίοδο τὰ δύο κύρια ἐγχειρίδια δογματικῆς θεολογίας ποὺ ἐκδίδονται στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὸν Ζῆκο Ρώση τὸ 1903⁸ καὶ τὸν Χρῆστο Ἀνδρούτσο τὸ 1907⁹, φαίνεται νὰ ἀγνοοῦν πλήρως τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὴ θεολογία του. Μάλιστα ὁ Χρῆστος Ἀνδρούτσος ἀκολουθώντας τὴ Δυτικὴ θεολογικὴ σκέψη συγχέει σὲ πολλὲς περιπτώσεις οὐσία καὶ ἐνέργειες στὸ Θεό¹⁰. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία μιᾶς τέτοιας κεφαλαιώδους ἀπόκλισης ἀνάμεσα στὴ θεολογία τῶν συγκεκριμένων δογματολόγων καὶ τὴ θεολογία τῶν προαναφερθέντων συγγραφέων μπορεῖ κανεὶς νὰ προβάλει τὸ ἐπιχείρημα τῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων. Δὲν εἶναι τυχαῖο, λοιπόν, ὅτι οἱ Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ καὶ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, οἱ ὁποῖοι συνδέονταν μὲ στενὴ φιλία, ἔλαβαν μέρος τῆς θεολογικῆς παιδείας τους στὴ Ρωσία καὶ συγκεκριμένα στὴν Αὐτοκρατορικὴ Θεολογικὴ Ἀκαδημία τῆς Ἁγίας Πετρούπολης. Ἐκεῖ συνεργάστηκαν στὴν

8. Βλ. Ζ. Ρώση, *Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας 1*, Ἐν Ἀθήναις 1903.

9. Βλ. Χ. Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1907.

10. Βλ. τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ π. Ἱ. Ρωμανίδου, *Τὸ Προπατορικὸν ἀμάρτημα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, σ. 47-48.

ἐκπόνηση τῶν ἐργασιῶν τους μὲ Ρώσους καθηγητές, γινώστες τῆς θεολογίας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμά, πολὺ πιθανὸν μέ-
σα ἀπὸ τῆ φιλοκαλικῆ παράδοσι¹¹.

Ἐντίθετα, οἱ Ζήκος Ρώσης καὶ Χρήστος Ἀνδρουῦτσος σπου-
δαγμένοι στὴ Δύση γνώρισαν τὴ σχολαστικὴ θεολογία καὶ τὰ
συστήματα δογματικῆς τῆς, τὰ ὁποῖα ἐν μέρει σφράγισαν τὴ
θεολογικὴ σκέψη καὶ τὰ πονήματά τους¹².

Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία τῶν ἀμέσως ἐπόμενων δεκαετιῶν
φαίνεται πὼς δὲν ἀξιοποίησε τὴ μεγάλη εὐκαιρία ποὺ προσέ-
φεραν οἱ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, Χρυσόστομος Παπαδόπου-
λος καὶ οἱ ὑπόλοιποι θεολόγοι τῆς νέας ἀνακάλυψης τοῦ Παλα-
μά. Ἰσχυρότερη ἀποδείχθηκε τελικὰ ἡ σιωπὴ τῶν Ζήκου Ρώ-
ση καὶ Χρήστου Ἀνδρουῦτσου, ἢ ὁποῖα ἄντεξε γιὰ τριάντα καὶ

11. Γιὰ τὴ φιλοκαλικὴ παράδοσι καὶ τὴ σχέση τῆς μὲ τὸν ἅγιον
Γρηγόριο τὸν Παλαμά καὶ τὴ διδασκαλία του βλ. π. Β. Καλλιμα-
μάνη, *Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμά κατὰ τὴν περίοδο τῆς
Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1993. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἀπὸ τὸν φό-
βο στὴν ἀγάπη. Σπουδὴ στὰ κείμενα τῆς Φιλοκαλίας*, ἐκδ. Κυρια-
κίδη, Θεσσαλονίκη 1993.

12. Ὁ Δημήτριος Σ. Μπαλάνος στὸ ἔργο του, *Ἡ Θεολογικὴ
Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν-Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις 1837-
1930*, ἐκδ. Φοῖνιξ, Ἀθῆναι 1931, σ. 159, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «Ἐκ
τῶν 31 καθηγητῶν οἱ 27 σπουδάζαντες εἰς ἑλληνικὰς σχολὰς, συνεπλή-
ρωσαν τὰς σπουδὰς των ἐν Γερμανίᾳ· 4 δ' ἐσπούδασαν ἐν θεολογικαῖς
ρωσικαῖς ἀκαδημαῖαις καὶ ἐκ τούτων πάλιν 2 συνεπλήρωσαν τὰς σπου-
δὰς των ἐν Γερμανίᾳ». Πρβλ. Χ. Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ
νεώτερη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, σ. 306-307· G. A.
Maloney, *A History of Orthodox Theology since 1453*, ἐκδ. Mordland
Publishing Company, Belmont-Massachusetts 1976, σ. 73 κ.έ.

πλέον χρόνια¹³. Μόλις τὸ 1952, ὁ Ἰωάννης Καρμίρης, καθηγη-
τῆς τῆς Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας στὸ Πανεπιστή-
μιο Ἀθηνῶν, ἐπαναφέρει στὸ προσκῆνιο τὴ θεολογία τοῦ μεγά-
λου ἁγίου τοῦ ἠσυχασμοῦ, ἐκδίδοντας στὸ κλασικὸ ἔργο του,
*Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Κα-
θολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμος I, τοὺς «Τόμους τῶν Συνόδων τῆς
Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1341 καὶ τοῦ 1351», καθὼς καὶ τὴν
«Ὁμολογία πίστεως» τοῦ Γρηγορίου Παλαμά καὶ ἀποσπά-
σματα ἀπὸ τὸ «Συνοδικὸ τῆς Ὁρθοδοξίας»¹⁴. Στὸ ἴδιο ἔργο

13. Πολὺ ὀρθὰ ὁ Ἰ. Πέτρου σχολιάζοντας τὴ *Δογματικὴ* τοῦ Χ.
Ἀνδρουῦτσου σημειώνει τὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα: «Εἶναι γενικότερα ἀ-
ποδεκτὸ ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα κυριαρχοῦσε στὴν Ὁρθόδο-
ξο θεολογία ἓνα μοντέλο ποὺ περιεῖχε πολλὰ σχολαστικὰ στοιχεῖα.
Τὸ μοντέλο αὐτὸ συνυπῆρχε μέχρι τὰ μέσα κυρίως τοῦ αἰῶνα μαζὶ
μὲ ἄλλες ἀναζητήσεις. Παράδειγμα χαρακτηριστικὸ ἀποτελεῖ ἡ *Δο-
γματικὴ* τοῦ Χ. Ἀνδρουῦτσου. Ὑπάρχει, βέβαια, ἓνα πραγματικὸ ζή-
τημα. Ὁ Ἀνδρουῦτσος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ μετέφερε ἓνα σχολαστικὸ
τρόπο σκέψης ἢ χρησιμοποίησε ἀπλῶς φόρμες ποὺ τίς θεώρησε πρὸς
συγκροτημένες καὶ ἱκανὲς νὰ ἐκφράσουν ἐπιστημονικὰ τὴν ὑπάρχου-
σα κατάστασι στὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ Θεολογία. Μιὰ παράλληλη
ἐξέτασι τῆς κατάστασι τῆς Ἐκκλησίας, τῶν δομῶν καὶ τῶν ἀντιλή-
ψεῶν τῆς, μπορεῖ εὐκόλα νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ Ἀνδρουῦτσος, ποὺ δὲν ἦ-
ταν φιλοδυτικὸς, ἀπέδωσε ἐπακριβῶς καὶ μὲ συνέπειαι ὅ,τι ὑπῆρχε
στὴν πράξι. Γι' αὐτὸ, φυσικὰ, ἔφθασε νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ κά-
ποιους μέχρι σήμερα... Ἡ ἀπάντησι λοιπὸν πρέπει νὰ κλείνει πρὸς
τὸ δευτέρου σκέλος τοῦ ἐρωτήματος», Ἀλλαγὴ παραδείγματος στὴν
Ὁρθόδοξο Θεολογία, *Καθ' Ὁδὸν* 13 (1997), σ. 14.

14. Βλ. Ἰ. Καρμίρη, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα*
I, σ. 194 κ.έ.

παραθέτει αναλυτική βιβλιογραφία για τὸ θέμα, στὴν ὁποία ἀναφέρει τὰ ἔργα τοῦ Παπαμιχαήλ, τοῦ Χατζησταύρου καὶ τοῦ Παπαδόπουλου, ἀλλὰ καὶ τὶς μελέτες τῶν Ρώσων θεολόγων τῆς Διασπορᾶς Βασιλείου Κρινοchéine¹⁵, Βλαδιμήρου Lossky¹⁶, καὶ Κυπριανοῦ Kern¹⁷, ποὺ ἐκδίδονται ἀπὸ τὸ 1939 ἕως καὶ τὸ 1950, καὶ οἱ ὁποῖες θὰ ἀποτελέσουν στὴν πορεία τῆ βᾶση γιὰ τὴν εἴσοδο τῆς ἑλληνικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς σύνολης Ὀρθόδοξης θεολογίας στὴν κατεχοχὴν «παραδοσιακὴ-κλασικὴ περίοδο» μελέτης τῶν παλαμικῶν ἔργων.

Αὐτὴ ἡ περίοδος θὰ φέρει στὸ προσκήνιο τῶν θεολογικῶν γραμμάτων τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοὺς ἐκπροσώπους της. Ὁ πατρολόγος Παναγιώτης Χρήστου ἐκδίδει τὸ 1956 μελέτη γιὰ τὰ αἷτια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδας, τὰ ὁποῖα ὀρίζει ὡς θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Δυτικὴ σκέψη ποὺ τὰ θεωρεῖ κυρίως φιλοσοφικά¹⁸. Ὁ δρόμος ἔχει πλέον ἀνοίξει. Τὰ ἐπόμενα χρόνια ἕως καὶ σήμερα ἡ θεολογία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ θὰ ἀποτελέσει τὴν καρδιά

15. Βλ. Die asketische und theologische Lehre des hr. Gregorius Palamas, *Das östliche Christentum*, Nr. 8, Würzburg 1939.

16. Βλ. *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris 1944.

17. Βλ. *Antropologija sv. Grigorija Palamy* (Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ), Paris 1950.

18. Βλ. Περὶ τὰ αἷτια τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδος, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 39 (1956), σ. 128-138. Στὸ ἴδιο τεύχος, στίς σελίδες 104-110, φιλοξενεῖται ἐπίσης ἄρθρο τοῦ μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, μὲ τίτλο, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Πρβλ. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, Ἀθωνικά Ἀνθη, Ἄρθρα καὶ μελετήματα, Ἐπὶ τῇ χλιετηρίδι τοῦ ἁγίου Ὁρους, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1962.

τῶν Ὀρθόδοξων θεολογικῶν σπουδῶν καὶ ἡ Θεσσαλονίκη (ὑπὸ τὴν σκιὰν τοῦ Ἄθω) θὰ ἀναδειχθεῖ ὡς τὸ κατεχοχὴν κέντρο τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ εἰδικότερα τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ¹⁹.

Τὴν ἴδια χρονιά ὁ καθηγητὴς Καρμίρης, συνεχίζοντας τὴν προσπάθεια ποὺ ξεκίνησε τέσσερα χρόνια πρὶν, ἐκδίδει τὴ Σύνοψη τῆς Δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας²⁰. Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο ἐγχειρίδιο Δογματικῆς θεολογίας στὴ διάρκεια τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ποὺ γνωρίζει τὴ θεολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ὀδηγεῖται σὲ μιὰ πρώτη ἀξιοποίησή της²¹.

Θὰ ἀκολουθήσουν στὴ συνέχεια δύο ἀκόμη μελέτες ἐμ-

19. «Ἔτσι ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα, χάρις στὸν καθηγητὴ Χρήστου, μιὰ συγκροτημένη "σχολή" μὲ τὴν κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ ὄρου, ποὺ ἐπηρέασε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει εὐεργετικὰ τὸν χαρακτήρα τῶν θεολογικῶν σπουδῶν στὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο θεολογικὸ κλίμα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου», Χ. Γιανναρᾶ, Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα, σ. 446. Πρβλ. Υ. Spiteris, *La teologia orthodoxa neo-greca*, σ. 417 κ.έ. π. Θ. Ζήση, Ἡ ἑλλαδικὴ θεολογία. Τὸ ξεκίνημα καὶ ἡ σημερινὴ κατάσταση, *Ξενία Ἰακώβω Ἀρχιεπισκόπῳ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς*, ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιεπισκοπείας αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 464 κ.έ.

20. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1955-1956), ἐν Ἀθήναις 1957.

21. Στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα ὑπῆρξαν περιπτώσεις θεολόγων, ἐμπνευσμένων ἀπὸ τὴν Φιλοκαλία καὶ τὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση τῆς ἐποχῆς, ὅπως αὐτὴ τῶν Κολλυβάδων Ἀθανασίου τοῦ

πνευσμένες από τὴ διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ. Πρῶτα, ἡ διδακτορική διατριβὴ τοῦ μαθητῆ τοῦ π. Γ. Φλωρόφσκυ, πατέρα Ἰωάννη Ρωμανίδη, τὸ 1957²², γιὰ τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα. Πρόκειται γιὰ ἐργασία, σταθμὸ γιὰ τὰ Ὁρθόδοξα νεοελληνικὰ θεολογικὰ γράμματα, καθὼς «κατόρθωνε νὰ συνοφίσει, μὲ ἄξονα τὸ θέμα τῆς ἀμαρτίας καὶ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, τὴ σύνολη ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ δογματικὴ, δίνοντας τὸ μέτρο τῆς “καισαρικῆς” διαφορᾶς ἀπὸ τὴ δυτικὴ μεταγραφὴ τῶν δογμάτων σὲ νοησιαρχικὰ καὶ δικανικὰ σχήματα. Κατὰ τοῦτο ἦταν ἓνα ὑπόδειγμα ὀρθόδοξης δογματικῆς διδασκαλίας»²³. Ἡ διατριβὴ αὐτὴ ποὺ ὑποβλήθηκε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν ξεσήκωσε θύελλα ἀντιδράσεων ἐκ μέρους τῶν παλαιῶν καθηγητῶν. Τελικὰ, ἐγκρίθηκε, ἀφοῦ πρῶτα πέρασε ἀπὸ συμπληγάδες πέτρες. Ἡ δευτέρη μελέτη, ἀποτέλεσμα τῆς γραφίδας τοῦ Π. Χρήστου, δημοσιεύθηκε λίγο ἀργότερα τὸ 1959, καὶ εἶχε ὡς θέμα τῆς τὸν Παλαμᾶ καὶ τὴ θεολογία στὴ Θεσσαλονικὴ στὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰώνα²⁴.

Παρίου καὶ Μακαρίου Νοταρᾶ, ἀπὸ τὴ συνεργασία τῶν ὁποίων προέκυψε ἡ Ἐπιτομή, ἢτοι Συλλογὴ τῶν τῆς πίστεως Δογμάτων (Λειψία 1809), ἔργο ποὺ ἀναφέρεται στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τῶν μαθητῶν του (βλ. σχετικὰ σ. 80 κ.έ.) μὲ τρόπο ἀπόλυτα θετικό, καθὼς τὴ θεωρεῖ ὡς μέλος τοῦ σώματος τῆς σύνολης πατερικῆς θεολογίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς.

22. Βλ. π. Ἰ. Ρωμανίδου, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Ἀθήνα 1957.

23. Χ. Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 442.

24. Βλ. Π. Χρήστου, *Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ θεολογία στὴ Θεσσαλονικὴ κατὰ τὸν 14ο αἰώνα*, Θεσσαλονικὴ 1959.

Καὶ ἐνῶ τὰ πράγματα ἐμοιαζαν νὰ ἔχουν πάρει τὸ δρόμο τους, τὸν ἴδιο χρόνο - 1959 - ἐκδίδεται ἡ τρίτομη *Δογματικὴ*²⁵ τοῦ Παναγιώτη Τρεμπέλα, καθηγητῆ στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν καὶ μέλος τῆς ἀδελφότητος «Ἡ Ζωὴ» μελέτη ἡ ὁποία ταραξίει τὰ νερά. Σὲ σύνολο χιλίων ἑπτακοσίων περίπου σελίδων τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ συναντιέται μόλις τρεῖς φορές. Τὶς δύο γιὰ νὰ μᾶς πληροφορήσει ὁ συγγραφέας ὅτι ὁ Παλαμᾶς («Ἐξ ἀφορμῆς, τῶν Ἑσυχαστικῶν ἐρίδων») συνέγραψε διάφορες πολεμικοδογματικὲς πραγματεῖες²⁶, καὶ τὴν τρίτη γιὰ νὰ τὸν καταγγεῖλει ὅτι «κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῶν ἐν τῇ Δύσει Σχολαστικῶν φαίνεται ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης τριάδος νοῦς-γνώσις-ἔρωσ ἀναζητῶν ἀναλογίες καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς καὶ τοῦ τρόπου ὑπάρξεως τῆς Τριάδος»²⁷. Καὶ αὐτὸ ἦταν μόνο ἡ ἀρχή. Ἡ παραχάραξη τῆς θεολογίας τοῦ ἁγίου, ἀποτέλεσμα σχολαστικῶν ἐπιδράσεων καὶ ἐξάπαντος ὄχι ἔλλει-

25. Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 3, Ἀθήνα 1958. Πρβλ. σχετικὰ Χ. Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 338.

26. Βλ. Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, σ. 44, 51.

27. Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, σ. 309, σημ. 34. Γιὰ τὴν ἀνασκευὴ αὐτῆς τῆς θέσης τοῦ Τρεμπέλα βλ. Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, νῦν ἐπισκόπου Μαυροβουνίου, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν* (Α.Β. 16), ἐκδ. Π.Ι.Π.Μ., Θεσσαλονικὴ 1973, σ. 172 κ.έ. Πρβλ. Σ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία Θεώσεως. Χριστολογία καὶ Πνευματολογία στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ* (Διδακτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονικὴ 1995, σ. 61.

φης εὐσεβοῦς συνειδήσεως, θὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Τρεμπέλα εἴκοσι περίπου χρόνια ἀργότερα. Ἡ περίοδος, βέβαια, ἀμφισβήτησης τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ἡσυχασμοῦ στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας εἶχε ξεκινήσει νωρίτερα μὲ τὸν Δημήτριο Μπαλάνο, καθηγητὴ τῆς Πατρολογίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς δάσκαλος στὸ ἔργο του, *Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1951, ἓνα χρόνο μὲν πρὶν τὴν ἔκδοση τῶν *Δογματικῶν καὶ Συμβολικῶν Μνημείων* τοῦ Καρμίρη, θὰ σημειώσῃ τὰ ἐξῆς ἀποκαλυπτικὰ τῆς τῶν πραγμάτων ἀλήθειας: «Εἶναι ὄντως λυπηρὸν ὅτι τόση ἐχύθη μελάνη καὶ τόσον ἀψηχόλησε σπουδαίους κατὰ τὰ ἄλλα ἄνδρας τῆς ἐποχῆς, καὶ δὴ μετὰ τόσης ἐκατέρωθεν ἐμπαθείας εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν τὸ κράτος, εὕρισκετο εἰς τόσον δυσχερεῖς συνθήκας, ζήτημα «τόσον προσκροῦον εἰς τὴν ἡμετέραν λογικὴν»²⁸. Μὲ τὴν παρατήρηση αὐτή, ποὺ δανείζεται ἀπὸ τὸν Ἑσσελιγκ²⁹, ὁ Μπαλάνος εἰσάγει τὴ Δυτικὴ

28. Δ. Μπαλάνου, *Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς*, σ. 145.

29. Βλ. Δ. Κ. Ἑσσελιγκ, *Βυζάντιον καὶ Βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, μτφρ. Σ. Κ. Σακελλαροπούλου, Ἀθήναι 1914, σ. 270. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ Μπαλάνος θὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ ἄλλους μεγάλους Πατέρες καὶ ἀγίους τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ Συμεὼν ὁ Νεὸς Θεολόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο σημειώνει τὰ ἐξῆς προκλητικὰ: «Ὁ Συμεὼν ἐπεζήτει, νὰ ἐξεύρη βαθυτέραν συμβολικὴν σημασίαν εἰς τὰ κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας τελοῦμενα. Τοιοῦτοτρόπως δέ, προικισμένος μὲ ἰσχυρὰν δόσιν φαντασίας, ἐγένετο μὲ τὸν νοσηρὸν μυστικισμόν του, ὅστις ἄλλως ἦτο τοῦ σурμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, πρόδρομος τῶν Ἡσυχαστῶν τοῦ δε-

ἀμφισβήτηση τοῦ Ὁρθοδόξου 14ου αἰῶνα στὰ ἑλληνικὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ γίνεται πρόδρομος ἐνὸς ἐξελισσόμενου ἀντιπαλαμισμού καὶ ἀντιησυχασμοῦ.

Οἱ ἀμφισβητήσεις, ὅμως, αὐτὲς δὲν εἶναι ἱκανεὲς νὰ σταματήσουν τὸ ποτάμι. Ἡ ἀνθοφορία ποὺ ἔχει ἤδη ἀρχίσει συνεχίζεται μὲ γοργοὺς ρυθμούς. Τὸ 1959 γιορτάζεται στὴ Θεσσαλονίκη, μὲ πρωτοβουλία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως καὶ συνεργασία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ἡ μνήμη τῶν 600 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ δεύτερου πολιοῦχου τῆς πόλης Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἐνα χρόνο ἀργότερα ἐκδίδεται σημαντικώτατος Πανηγυρικὸς Τόμος μὲ εὐθύνη τοῦ Παναγιώτη Χρήστου³⁰. Παράλληλα, στὴν Ἀθήνα ὁ Δημήτρης Κουτρομπῆς, («ἐξωτερικὸς συνεργάτης») τῆς «Ζωῆς», («ἄνθρωπος μὲ περιπετειώδη πνευματικὴ πορεία»), δημοσιεύει τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1960, μὲ προτροπὴ τοῦ π. Ἡλία Μαστρογιαννόπουλου, στὸ περιοδικὸ Ἀκτίνες, δύο ἄρθρα μὲ τίτλους «Ἡ Ἐπικαιρότης τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ», τὸ πρῶτο καὶ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ δύο σύγχρονα προβλήματα», τὸ δεύτερο³¹. Πρόκειται γιὰ ἄρθρα ποὺ εἰσάγουν τὸν ἀναγνώ-

κάτου τετάρτου αἰῶνος», *Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς*, σ. 87. Μιὰ ἐνδιάμεση στάση φαίνεται νὰ ἐπιλέγῃ ὁ Βασίλειος Στεφανίδης, καθὼς στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία του* (ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήνα 1959, σ. 434), σημειώνει ἐπὶ λέξει τὰ ἐξῆς: «Ὁ μυστικισμὸς περιέπεσε βεβαίως, εἰς ὑπερβολὰς καὶ παρεκτροπὰς ἀλλ' ὀλοτελῶς δὲν δύναται νὰ ἐξοβελισθῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ».

30. Βλ. Πανηγυρικὸς Τόμος ἑορτασμοῦ τῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη 1960.

31. Οἱ μελέτες αὐτὲς δημοσιεύθηκαν ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὸ θά-

στη στίς δύο σπουδαίες μελέτες του π. 'Ιωάννη Meyendorff, κορυφαίου εκπροσώπου των Ρώσων τῆς διασποράς, πού εἶχαν ἐκδοθεῖ τὸ 1959³². Ἀργότερα ὁ Χρῆστος Γιανναράς, θὰ ὁμολογήσει πὼς ὁ Κουτρομπῆς ἦταν αὐτὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἄκουσαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ «Ζωή» γιὰ τὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ³³. 'Ισχυρὴ κριτικὴ στὰ ἐκδοθέντα ἔργα τοῦ π. 'Ιωάννη Meyendorff θὰ ἀσκήσει στὰ 1960-61³⁴ ὁ π. 'Ιωάννης Ρωμανίδης, μὲ ἀφορμὴ τὴν προσπάθεια τοῦ Ρώσου θεολόγου νὰ ἐκφράσει τὴ διδασκαλία τοῦ Παλαμᾶ μὲ ὀρολογία πὸν προέρχεται ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς νεότερης δυτικοευρωπαϊκῆς φιλοσοφίας (personalism, impersonalism, essentialism, existentialism)³⁵.

νατο τοῦ Κουτρομπῆ σὲ βιβλίο μὲ τίτλο. *Ἡ Χάρις τῆς Θεολογίας*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1995, σ. 156-169 καὶ 171-185.

32. Βλ. J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, ἐκδ. du Seuil. Coll «Patristica Sorboniensia», Paris 1959· καὶ *St. Grégoire Palamas et la Mystique Orthodoxe*, ἐκδ. du Seuil, Coll «Maitres Spirituels», Paris 1959.

33. Βλ. Χ. Γιανναρά, *Καταφύγιο Ἰδεῶν*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1994, σ. 278.

34. Βλ. J. Romanides, Notes on the Palamite Controversy and related Topics, *GOTR* 6 (1960-61), σ. 136-20 καὶ *GOTR* 9 (1963-64), σ. 225-270.

35. Πρβλ. Χ. 'Α. Σταμούλη, *Περὶ Φωτός. Προσωπικὲς ἢ φυσικὲς ἐνέργειες; Συμβολὴ στὴ σύγχρονη περὶ Ἀγίας Τριάδος προβληματικὴ στὸν Ὀρθόδοξο χῶρο* (Λ.Α. 4), ἐκδ. «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 1999, σ. 32. Τίς ἴδιες ἀπόψεις μὲ τὸν Ρωμανίδη ἔχουν καὶ οἱ V. Krivošein, Svjatoj Grigorij Palama, *Vestnik Russkogo Zapadnov, Evropejskogo Patriaršego Ekzarhata* 8 (1960), σ. 101-102 καὶ Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος*, σ. 189-190.

Τὸ 1962, ὅμως, ἀποτελεῖ κατὰ γενικὴ ὁμολογία τὴ χρονιὰ ὀρόσημο γιὰ τὴν Ὀρθόδοξη θεολογία. Ἐκδίδεται στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Χρήστου καὶ ὁμάδα Ἑλλήνων καὶ Ρώσων συνεργατῶν (Π. Παπαευαγγέλου, Β. Bobrinsky, J. Meyendorff) ὁ πρῶτος τόμος τῶν *Συγγραμμάτων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ*. Ἀπὸ τότε καὶ ἕως σήμερα ἐκδόθηκαν ἄλλοι τέσσερις τόμοι στοὺς ὁποίους συνεργάστηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες καὶ οἱ Ν. Ματσούκας, Λ. Κοντογιάννης, Β. Φανουργάκης, Β. Ψευτογκᾶς καὶ Γ. Μαντζαρίδης³⁶. Ὁ τελευταῖος τὸ 1963 ἐκδίδει στὴ Θεσσαλονίκη τὴ διατριβὴ του μὲ τίτλο, *Ἡ περὶ Θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀνοίγει τὸ δρόμο γιὰ μιὰ ἄλλη θεώρηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Παλαμᾶ, καθὼς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τίς ἱστορικὲς καὶ πατρολογικὲς προσεγγίσεις καὶ στοχεύει κυρίως καὶ κατεξοχὴν στὴ θεολογικὴ του διδασκαλία.

Τὰ ἐπόμενα χρόνια καὶ ἕως τὸ 1990 ἐκδίδονται πολλὲς ἀξιόλογες μελέτες ἀπὸ σημαντικούς συγγραφεῖς, ὅπως ὁ μοναχὸς Θεόκλητος Διονουσιάτης³⁷, ὁ 'Α. Παπαδόπουλος³⁸, ὁ 'Α. Κεσελόπουλος³⁹, ὁ 'Ι. Ρωμανίδης⁴⁰, ὁ Θ. Ζήσης⁴¹, ὁ Δ. Τσελεγγίδης⁴²

36. Βλ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, τόμοι Α'-Ε', Θεσσαλονίκη 1962-1992. Γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς σειρᾶς ὑπολείπεται ἕνας ἀκόμη τόμος· τὴν ἐπιμέλειά του ἔχει ἀναλάβει ὁ καθηγητὴς Β. Ψευτογκᾶς.

37. Βλ. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Ὁ βίος καὶ ἡ θεολογία του (1296-1359), Ἄγιον Ὄρος-Θεσσαλονίκη 1976.

38. Βλ. Πνευματολογία εἰς τὸν ἡσυχασμὸν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 54 (1971), σ. 54-70.

39. Βλ. *Πάθη καὶ Ἀρετὲς στὴ διδασκαλία τοῦ ἀγίου Γρηγορίου*

καὶ ὁ Χ. Σωτηρόπουλος⁴³. Παράλληλα συνεχίζουν νὰ γράφουν πλουτίζοντας τὶς παλαμικὲς σπουδὲς οἱ Π. Χρήστου καὶ Γ. Μαντζαρίδης. Οἱ μελέτες τοῦ πρώτου συγκεντρώνονται στὸ τρίτο τεῦχος μελετημάτων με τίτλο, *Νηπτικά καὶ ἡσυχαστικά*⁴⁴, καὶ τοῦ δευτέρου στὸ βιβλίο του με τίτλο, *Παλαμικά*⁴⁵.

Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ ἐξάπαντος πρέπει νὰ γίνεῖ αὐτὴν τὴν περίοδο σὲ τρία σημαντικὰ γεγονότα. Πρῶτον, ἐκδίδεται στὰ 1974-75 τὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Τρεμπέλα, *Μυστικισμός, ἀποφατισμός, καταφατικὴ θεολογία*, τεύχη Α-Β⁴⁶. Ὅπως πολὺ εὐστοχα σημειώνει ὁ Χρῆστος Γιανναρᾶς, ὁ Π. Τρεμπέλας κατὰφερε με αὐτὴν του τὴ μελέτη νὰ καταστρέφει «τὴν πελώρια συγγραφικὴ προσπάθεια τῆς ζωῆς του με τὴν τραγικὰ ἀφελή, ἀλλὰ φανατισμένη κατασυκοφάντηση τοῦ ἀποφατισμοῦ»⁴⁷. Στὸ στόχαστρο τοῦ ἔργου του βρέθηκαν ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ νέος Θεολόγος, ὁ ἅγιος Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος, ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ

οὔ τοῦ Παλαμᾶ, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1982.

40. Βλ. *Γρηγόριος Παλαμᾶ, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων. Τριάς Α΄*. (Ρωμαῖοι ἢ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Ι), Ἱστορικο-δογματικὴ Εἰσαγωγή π. Ἰ. Σ. Ρωμανίδου, μτφρ. Δ. Κοντοστεργίου, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1984.

41. Βλ. *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Ἀθήνα 1985.

42. Βλ. *Χάρη καὶ ἐλευθερία κατὰ τὴν πατερικὴ παράδοση τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνα* (Φ.Θ.Β. 9), ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1987.

43. Βλ. *Θέματα θεολογίας τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1987.

44. Ἐκδ. Π.Ι.Π.Μ., Θεσσαλονίκη 1977.

45. Ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1975.

46. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 19 (1974), 20 (1975).

47. *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 319.

Ὁμολογητῆς καὶ τέλος ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Γιὰ τὸν τελευταῖο ἢ προσπάθειά του στοχεύει, ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει, τὴν ἀποσαφήνιση τῶν «ὑπερβολῶν» καὶ τῶν «ἀσαφειῶν», ποὺ παρουσιάζονται στὸ ἔργο του, ποὺ σημειώθηκαν «ἐν τῇ ὀξύτητι τοῦ ἀγῶνος πρὸς πείσμονας καὶ κακοπίστους, ἔστιν δ' ὅτε καὶ εἴρωνας ἀντιπάλους»⁴⁸. Ὡς ρίζα τοῦ κακοῦ, ποὺ ὀδηγεῖ τὸν Παλαμᾶ σὲ ὑπερβολὲς καὶ ἀσάφειες, θεωρεῖ τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Ψευδοδιονύσιον «ὅστις ἐκτὸς τῆς νεοπλατωνικῆς, ἀντὶ τῆς χριστιανικῆς θεολογικῆς, ὀρολογίας τοῦ Πλωτίνου, οὐδὲν τὸ καινότερον προσφέρει»⁴⁹. Ἔτσι, καταλήγει σὲ πρωτόγνωρους ἀφορισμοὺς περὶ ἀποσιωπήσεως τῆς «περὶ μυστηριώδους τῆς θείας ἐνεργείας ἀληθείας»⁵⁰, περὶ εἰσαγωγῆς συνθέσεως «ἐν τῇ ἀπλῇ τοῦ Θεοῦ οὐσία»⁵¹, καὶ τέλος οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ἐξισώνει Βαρλαάμ καὶ Παλαμᾶ, καθὼς ὑποστηρίζει ὅτι καὶ ὁ Παλαμᾶς «ἐν τινι μέτρῳ παρεσύρθη εἰς τὴν αὐτὴν σύγχυσιν κατὰ διεύθυνσιν ἀντίθετον» με τὸν Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος «διετέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὑπερβολῶν τῆς Σχολαστικῆς θεολογίας»⁵².

48. *Μυστικισμός, ἀποφατισμός, καταφατικὴ θεολογία*, τόμ. Β', σ. 23-24.

49. *Μυστικισμός, ἀποφατισμός, καταφατικὴ θεολογία*, τόμ. Α', σ. 31.

50. *Μυστικισμός, ἀποφατισμός, καταφατικὴ θεολογία*, τόμ. Β', σ. 29.

51. *Μυστικισμός, ἀποφατισμός, καταφατικὴ θεολογία*, τόμ. Β', σ. 30.

52. *Μυστικισμός, ἀποφατισμός, καταφατικὴ θεολογία*, τόμ. Β', σ. 37.

Στὸν Παναγιώτη Τρεμπέλα ἀπάντησε ἀμέσως ἡ Ἱερὰ Κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὁρους μὲ αὐστηρὸ κείμενό της, ποῦ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικό «Ἀθωνικοὶ Διάλογοι», τὸ 1975⁵³. Σύμφωνα μὲ τοὺς Ἁγιορεῖτες Πατέρες, ἡ ἐργασία τοῦ καθηγητῆ Τρεμπέλα «περιέχει πλῆθος ἐπιληψίμων καὶ καταδικαστέων ἐκφράσεων, δι' ὧν περιφρονοῦνται ἅγιοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ τίθενται εἰς ἀνυποληψίαν μεγάλοι Ὅσιοι καὶ ἀσκητικοὶ συγγραφεῖς τῆς νηπτικῆς παραδόσεως». Ἀποτελεῖ «χαρακτηριστικὸν δεῖγμα καὶ σύμπτωμα τῆς πολλαπλῆς ἤδη συγχύσεως», ποῦ «βασανίζει τῆς νεοελληνικῆς Ἐκκλησίαν... συνεπιεία τῆς εἰσβολῆς αὐτῆς τοῦ ξένου καὶ μὴ παραδοσιακοῦ πνεύματος εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ζωὴν της». Πρόκειται κατὰ βάση γιὰ «χρονία ἀσθένεια-σύγχυση γλωσσῶν καὶ κριτηρίων». Ἄμεσο ἀποτέλεσμα, ἡ σχολαστικὴ θεώρηση τῆς ἀγιότητος καὶ τῆς θέωσης ὡς «μεταβολὴ τοῦ χαρακτήρος καὶ μεταστοιχειώσις ἠθικῆς»⁵⁴. Ἀντιλαμβάνεται κάποιος εὐκολὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω πόσο μακριὰ βρίσκεται ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ἀπὸ τὴ θεολογία τοῦ ἁγίου τοῦ Φωτός, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει ὅτι οἱ «θεωθέντες ... οὐχ ἀπλῶς βελτιοῦνται τὴν φύσιν..., ἀλλ' αὐτὴν προσλαμβάνονται τὴν θείαν ἐνέργειαν, αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον»⁵⁵.

53. Βλ. *Μελέτη-Ἀπάντησις εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ Π. Τρεμπέλα*, σ. 20-27 τοῦ συγκεκριμένου περιοδικοῦ. Τὴν εὐθύνη τῆς συγγραφῆς τοῦ κειμένου εἶχαν ὁ Γέρων Θεόκλητος Διονυσιάτης, ὁ Γέρων Ἱερομ. Ἐφραίμ Φιλοθεΐτης, ὁ Ἀρχιμ. Βασίλειος Καθηγούμενος Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα καὶ ὁ Ἀρχιμ. Γεώργιος Καθηγούμενος Ἱ. Μ. Ὀσίου Γρηγορίου.

54. Βλ. *Μελέτη-Ἀπάντησις*, σ. 20 κ.έ.

55. *Περὶ θείας καὶ θεοποιουῦ μεθέξεως* 3, ἐπιμ. Π. Χρήστου, Συγ-

Ἀπὸ τὸ μικρὸ σχολιασμὸ ὅσων ἔως ἐδῶ ἐπιχειρήσαμε, μὲ ἀφορμὴ τὴ μελέτη τοῦ Π. Τρεμπέλα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βγάλει πολλὰ συμπεράσματα καὶ νὰ ὀδηγηθεῖ σὲ πολυποικίλες ἐρμηνεῖες. Κάποιες τέτοιες παρατηρήσεις, διατυπωμένες μὲ συνοπτικὸ καὶ ξεκάθαρο τρόπο, διαβάζουμε στὸ κείμενο τῶν Ἁγιορειτῶν Πατέρων, ὅπου σημειώνεται ἐπὶ λέξει: «Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ πλησίασμα τῶν Πατέρων γίνεται μὲ τὴν βοήθειαν τῆς λογικῆς καὶ τῆς γλώσσης τῶν θεολόγων τῆς Δύσεως καὶ μὲ πνευματικὰς ἀπόψεις ἀπορροεῦσας ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν τῆς κλειστῆς εὐσεβιστικῆς νοοτροπίας-πράγματα καὶ τὰ δύο μὴ χωροῦντα τὸ μυστήριον τῆς μυσταγωγικῆς περιχωρήσεως ὀρθοδόξου θεολογίας καὶ βιοτῆς-διὰ τοῦτο ἔχομεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σύνταξιν μιᾶς ὄντως ἀξιοπεριέργου μελέτης»⁵⁶.

Δεύτερο γεγονός, ξεχωριστῆς σημασίας γιὰ τὰ Ὁρθόδοξα θεολογικὰ γράμματα, ἀποτελεῖ αὐτὴν τὴν περίοδο καὶ συγχεκριμένα τὸ 1985, ἡ ἔκδοση τῆς δίτομης *Δογματικῆς* τοῦ καθηγητῆ Νίκου Ματσούκα, στὴ Θεσσαλονίκη⁵⁷.

Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι εἶναι ἡ πρώτη *Δογματικὴ* τῆς σύγ-

γράμματα, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 138-9.

56. *Μελέτη-Ἀπάντησις*, σ. 23. Στὸν Π. Τρεμπέλα ἀπάντησε κατὰ μόνος καὶ ὁ Γέρων Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Περὶ μίαν θεολογικὴν μελέτην*, Ἀθωνικοὶ Διάλογοι 29-30 (1975), σ. 9-18 καὶ 33-54 (1975), σ. 8-19.

57. Βλ. *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α. Εἰσαγωγὴ στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία* (Φ.Θ.Β. 2), ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985 καὶ *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β. Ἐκθεσις τῆς Ὁρθόδοξης πίστεως* (Φ.Θ.Β. 3), ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 12.

χρονης ἑλληνικῆς θεολογίας, ἐξαιρουμένης τῆς σημαντικῆς, ἀλλὰ ἑλλιποῦς -δυστυχῶς- ἐργασίας τοῦ π. Ἰωάννη Ρωμανίδου⁵⁸, ποῦ στήνεται -ιδίως ὁ πρῶτος τόμος- πάνω στὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ περὶ διπλῆς μεθοδολογίας⁵⁹. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν καθηγητὴ Τρεμπέλα, ὁ καθηγητὴς Ματσούκας σημειώνει ὅτι κατὰ τὸν Παλαμᾶ «ἡ θεολογία θεμελιώνεται πάνω στὰ “ἔργα” καὶ στὸ “βίον”, πράγματα ἀληθινὰ καὶ ἀσφαλῆ. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ μιὰ ἐμπειρία ζωῆς ποῦ διαθέτει ἡ Ἐκκλησία. Ἡ βάση τῶν ἡσυχαστῶν εἶναι ἡ θεὰ τοῦ Θεοῦ, τοῦ θείου φωτός, τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν». Ἀλλὰ τούτη ἡ θεὰ, θὰ συμπληρώσει στὴ συνέχεια, «μὲ κανέναν τρόπο δὲν πρέπει ν' ἀπομονωθεῖ ἀπὸ τὴ συνολικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, τὴ μυστηριακὴ, τὴ λειτουργικὴ καὶ τὴν ἔμπρακτὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα». Καὶ καταλήγει, θέτοντας τὶς βάσεις γιὰ μιὰ ἄλλη θεώρηση τῆς σύγχρονης Ὀρθόδοξης δογματικῆς θεολογίας, στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰῶνα, σημειώνοντας ὅτι «Καμιὰ ἀνάγκη δὲν ὑπάρχει οἱ θεολόγοι νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὶς κοινὲς ἔννοιες καὶ τοὺς συλλογισμούς, γιατί ἀπλούστατα γι' αὐτοὺς ἡ θεία παρουσία εἶναι πράγμα. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ δόγματα εἶναι πράγματα καταρχὴν, καὶ ὄχι “ρήματα”, ἔννοιες καὶ λέξεις. Εἶναι ἀδιάφορες οἱ ἔννοιες καὶ οἱ λέξεις, ἀν τὰ πράγματα παραμένουν ἴδια καὶ ἀπαρασάλευτα. Ἐπομένως, ἡ μεθοδολογία τῶν ὀρθόδοξων πατέρων ἔχει ὡς θεμέλιο τὴν ἐμπειρία καὶ τὰ πράγματα»⁶⁰.

58. Βλ. π. Ἰ. Ρωμανίδου, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὀρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Α' καὶ Β', ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1983 ('Ὁ Β' τόμος περιέχει κείμενα).

59. Βλ. *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α*, σ. 137-180.

Τὸ τρίτο ἀξιοσημεῖωτο γεγονός τῆς περιόδου σχετίζεται μὲ τὴ σύγκληση Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ 1984, προνοία τοῦ Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κ.κ. Παντελεήμονος τοῦ Β', «Εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ». Τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου θὰ ἐκδοθοῦν ἀπὸ τὴν Ἱ. Μητρόπολη τὸ 1986, κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Γεωργίου Μαντζαρίδη. Στὸν τόμο περιλαμβάνονται μελέτες σπουδαίων θεολόγων ὅπως οἱ Ν. Ματσούκας, Ἀ. Γιέβτιτς, Γ. Μαντζαρίδης, Γ. Γαλίτης, Ἱ. Ἀναστασίου, Γ. Μαρτζέλος, Δ. Τσάμης, καὶ ἄλλοι.

Ὁ Δημήτρης Τσάμης συνδέεται καὶ μὲ μιὰ ἄλλη μεγάλη προσπάθεια, τὴν ἐκδοση ἔργων φίλων καὶ συνεργατῶν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀπὸ τὸ 1973 καὶ ἐξῆς καὶ πάλι στὴ Θεσσαλονίκη. Νὰ πῶς ὁ καθηγητὴς Πατρολογίας τοῦ Α.Π.Θ. προλογίζει τὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Δαβίδ Δισυπάτου, *Λόγος κατὰ Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνον πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν*⁶¹, καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἀνάγκη ἐκδόσεως τῶν κειμένων: «Τοιοτοτρόπως ἡ προβολὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐπεσκίασε σὺν τῷ χρόνῳ τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου καὶ τῆς παρουσίας πλήθους φίλων καὶ συνεργατῶν του... τοῦτο ἐπιχειρεῖ νὰ μετριάσῃ κατὰ τινα τρόπον ἢ ἀνὰ χεῖρας ἐκδοσις τοῦ ἀνεκδότου εἰσέτι Λόγου»⁶². Στὴν πορεία, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Τσάμη, θὰ συνεργαστοῦν στὴν ἐκδοση κειμένων τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου καὶ

60. *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α*, σ. 156-157.

61. *Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες* 10, ἐκδ. Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 1973.

62. *Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες* 10, σ. 5.

τοῦ Ἰωσήφ Καλοθέτου, οἱ καθηγητὲς Βασίλειος Ψευτογκᾶς καὶ Δημήτριος Καϊμάκης⁶³. Μὲ τὴν ἀξιολογώτατη αὐτὴ προσπάθεια ἀποφεύγεται ὁ κίνδυνος νὰ θεωρηθεῖ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ θεολογία του ὡς ἓνα μεμονωμένο γεγονός, ἀνεξάρτητο καὶ ἀπομονωμένο ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ συνεπῶς ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ εὐσέβεια. Ἄλλωστε, ὅπως πολὺ ὀρθᾶ σημειώνει ὁ γέρων Θεόκλητος Διονυσιάτης τὸ 1960, στὸν *Πανηγυρικὸ Τόμο* γιὰ τὸν Παλαμᾶ, ἡ μυστικὴ θεολογία τοῦ Παλαμᾶ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἔτσι ὥστε «νὰ μορφωθῇ ἐν ἰδεολογικὸν πλάσμα ὑπὸ τὸν ὄρον «Παλαμισμόν». Ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐπὶ τῆς Μυστικῆς θεολογίας οὐδὲν νέον στοιχεῖον εἰσήνεγκεν εἰς τὴν Ὀρθόδοξον πνευματικότητα εἰμὴ μόνον τὴν ἀνανέωσιν τῶν μυστικῶν ἐμπει-

63. Βλ. Φιλοθέου Κοκκίνου, *Λόγοι καὶ Ὁμιλίαι, Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 2*, ἔκδ. Β. Ψευτογκᾶς (Κ.Β.Ε.), Θεσσαλονίκη 1981· Φιλοθέου Κοκκίνου, *Δογματικὰ ἔργα Α΄, Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 3*, ἔκδ. Δ. Καϊμάκης (Κ.Β.Ε.), Θεσσαλονίκη 1983· Φιλοθέου Κοκκίνου, *Ἀγιολογικὰ Ἔργα Α΄, Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι, Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4*, ἔκδ. Δ. Τσάμη (Κ.Β.Ε.), Θεσσαλονίκη 1985· Ἰωσήφ Καλοθέτου, *Συγγράμματα, Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1*, ἔκδ. Δ. Τσάμη (Κ.Β.Ε.), Θεσσαλονίκη 1980. Λίγο ἀργότερα, τὸ 1990, στὴν Ἀθήνα, ὁ Χ. Σωτηρόπουλος ἐξέδωσε τὸ ἔργο τοῦ Θεοφάνη Νικαίας, *Περὶ Θαβωρίου Φωτὸς Λόγοι Πέντε*. Πρόσφατα ὁ Ἱ. Γρηγορόπουλος ἐξέδωσε κείμενα τοῦ δασκάλου τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, Θεολήπτου Φιλαδελφείας τοῦ Ὁμολογητοῦ, μὲ τίτλο *Θεολήπτου Φιλαδελφείας τοῦ Ὁμολογητοῦ (1250-1322), Βίος καὶ Ἔργα, Α΄ τόμ.* Εἰσαγωγή, Β΄ τόμ. Κριτικὸ κείμενο-Σχόλια, ἔκδ. Τέρτιος, Θεσσαλονίκη 1996.

ριῶν τῆς Ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας μετὰ καταπληκτικῆς θεολογικῆς βαθυνοίας κατωχύρωσε δογματικῶς»⁶⁴.

Μὲ τὶς ἀποτιμήσεις αὐτὲς κλείνει ἡ δευτέρη καὶ μεγαλύτερη περίοδος τῶν παλαμικῶν σπουδῶν, ἡ παραδοσιακὴ-κλασικὴ περίοδος, καὶ εἰσερχόμαστε στὴν τρίτη καὶ τελευταία περίοδο, ποὺ θὰ μπορούσε συμβατικὰ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «νεοπαλαμικὴ».

Ὁ ὅρος, ὅπως γνωρίζουμε, ἀποδόθηκε κυρίως στοὺς Ρώσους θεολόγους τῆς διασπορᾶς, ποὺ ἔκαναν γνωστὴ τὴ θεολογία τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Ἡσυχασμοῦ σὲ Εὐρώπη καὶ Ἀμερικὴ καὶ οἱ ὁποῖοι κατὰ προτεραιότητα συγκρούστηκαν μὲ τὸ Δυτικὸ σχολαστικισμό καὶ εὐσεβισμό. Ἀποδόθηκε ἀκόμη στὴ σερβικὴ «σχολή» τοῦ π. Ἰουστίνου Πορονιτς καὶ τὴν ἀντίστοιχη ρουμανικὴ τοῦ π. Δημητρίου Staniloae. Κάποιες φορές ἀποδόθηκε καὶ στὴν ἐλληνικὴ «σχολή» τοῦ καθηγητῆ Παναγιώτη Χρήστου⁶⁵. Ὁφείλουμε ἐκ τῶν προτέρων νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ Ὀρθόδοξη ἐλληνικὴ θεολογία ποὺ ἄνθισε παράλληλα μὲ τὴ

64. Μοναχικὸς Βίος καὶ Πνευματικότης, *Πανηγυρικὸς Τόμος*, σ. 232. Πρβλ. Σ. Γ. Παπαδοπούλου, *Συνάντησις Ὀρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας (ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικουδῆ καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου)*, Α.Β. 4, ἔκδ. Π.Ι.Π.Μ., Θεσσαλονίκη 1970, σ. 47 κ.έ., π. Β. Καλλιακμάνη, *Ἀπὸ τὸ φόβο στὴν ἀγάπη*, σ. 30.

65. Βλ. σχετικὰ Χ. Γιανναρά, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, σ. 446· Σ. Παπαδοπούλου, *Συνάντησις Ὀρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας*, σ. 115-116· Χ. Ἀ. Σταμούλη, *Ὀρθόδοξη πίστη καὶ ζωὴ σὲ μιὰ σύγχρονη ἐκκοσμιευμένη κοινωνία, Φύση καὶ Ἀγάπη καὶ ἄλλα μελετήματα* (Λ.Α. 3), ἔκδ. «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 1999, σ. 15· Μ. Μπέγζου, *Τὸ μέλλον τοῦ παρελθόντος*.

θεολογία τῶν παραπάνω «σχολῶν», μάλιστα πολλές φορές συνεργάστηκε με τοὺς ἐκπροσώπους της, φαίνεται πὼς κράτησε τὶς ἀποστάσεις της, ἀπὸ θέσεις πὺ φάνηκε νὰ ἀποδίδουν, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, χαρακτηριστικὰ καὶ διαστάσεις στὴ θεολογία τοῦ Παλαμᾶ πὺ ποτὲ αὐτὴ δὲν εἶχε. Ἄς θυμηθοῦμε γιὰ παράδειγμα τὴν ἀντίδραση τοῦ π. Ἰ. Ρωμανίδη στὶς ὑπαρξιστικὲς διατυπώσεις τοῦ π. Ἰ. Meyendorff. Συνεπῶς, γιὰ λόγους σαφήνειας πρέπει νὰ δηλωθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅτι ὡς «νεοπαλαμισμός», στὴν περίπτωσή μας τουλάχιστον, νοεῖται ἢ ὅποιαδήποτε θεολογικὴ κατάχρηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, πὺ θεωρεῖται ἀποτέλεσμα προσπάθειας Ὁρθοδόξων θεολόγων νὰ ἀντιμετωπίσουν μὲ ἐπίκαιρα σχήματα, ὀρολογίους, καὶ μορφοποιήσεις τῆ σύγχρονη θεολογικὴ σκέψη τῆς Δύσης, κυρίως ἀντιπαλαμική, πὺ ἐντάσσει τὸν θεσσαλονικιὸ ἅγιο στὴ σχολὴ τοῦ ἄκρατου ἐσσησιαλισμοῦ, καθὼς ὑποστηρίζει ὅτι προτάσσει τὴ θεία οὐσία ἔναντι τῶν προσώπων στὴν ἔκφανση τῶν ἐνεργειῶν καὶ ἀρνεῖται τὸν Τριαδικὸ «περσοναλισμό»⁶⁶.

Κριτικὴ εἰσαγωγή στὴ θεολογία τῆς Ὁρθοδοξίας, ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 1993, σ. 55.

66. Βλ. Χ. Ἄ. Σταμούλη, *Περὶ Φωτός*, σ. 29. Πρβλ. R. W. Jenson, *Systematic Theology I, The Triune God*, ἐκδ. Oxford University, Press, New York-Oxford 1997, σ. 157-158: «Indeed, at this point there appears in Palamite Orthodox theology a pneumatological deficit fully equal to that which plagues the West. For this theology finally reifies also the “energies”, the moments of the divine life: and at least in the case of the Spirit, the energies replace the person in the historical actuality of salvation. “Thus grace is uncreated, and it is this that the Son gives and

Μὲ τὶς διευκρινήσεις αὐτὲς αὐτονόητο γίνεται ὅτι ὁ ὅρος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἀδιάκριτα σὲ ὀλάκερες «σχολές», ἀλλὰ χαρακτηρίζει μεμονωμένες περιπτώσεις θεολόγων ἐντὸς αὐτῶν τῶν σχολῶν, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὲς.

Στὰ ὅρια τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης θεολογίας ὁ ὅρος - καὶ ἐπαναλαμβάνω καὶ πάλι συμβατικά - καλύπτει μιὰ ὁμάδα, κυρίως νέων, καὶ ἀξιόλογων μελετητῶν τοῦ Παλαμᾶ, πὺ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ Σέρβους καὶ Ρώσους θεολόγους στὴ διαμόρφωση τῆς θεολογικῆς τους σκέψης καὶ ὠδηγήθηκαν σὲ μορφὲς καταχρήσεων πὺ ἔχουν ἤδη προσημειωθεῖ. Στὰ κείμενά τους συναντᾶ κανεὶς μιᾶς ὑπαρξιστικῆς προέλευσης θεώρηση τῶν σχέσεων φύσεως καὶ προσώπων, πὺ μοιάζει νὰ κορυφώνεται κάποιες φορές σὲ μιὰ τραγικὴ διαίρεση⁶⁷. Στὴν κορυφὴ μιᾶς

sends to his disciples and with which they are graced, and not the Spirit himself...” (Gregory Palamas, *Triads* 3.18). Indeed, the energy of the Spirit “exists eternally, instantiated by nature in the spirit” and is called “spirit” in scripture only because it is given by the spirit. (*Ibid.*, 3.1.9) Western problems with the Spirit are painful, but in this particular part of the problem, it is not to the East that the West can look for light».

67. Βλ. ἐνδεικτικά, Σ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία Θεώσεως*, σ. 112· τοῦ ἱδίου, *Προλεγόμενα στὴ θεολογία τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν. Σπουδὴ στὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1992, σ. 62-63. Πρβλ. π. Ν. Λουδοβίκου, *Ἡ Εὐχαριστιακὴ Ὀντολογία. Τὰ εὐχαριστιακὰ θεμέλια τοῦ εἶναι, ὡς ἐν κοινωνία γίγνεσθαι, στὴν ἐσχατολογικὴ ὄντολογία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, σ. 24, 75, 147. Μιὰ τέτοια εἰκόνα τῆς σύγχρονης νεοελληνικῆς θεολογίας εἶχα ἐνώπιόν μου, ὅταν ἔγραφα τὸ 1999 στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου μου *Φύση καὶ ἀγάπη καὶ ἄλλα μελετήματα* (Λ.Α. 3), ἐκδ. «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 1999, σ. 9, τὰ ἐξῆς:

τέτοιας πορείας δημιουργήθηκαν νέοι ὄροι, ὅπως «προσωπικές-ύποστατικές ἐνέργειες», καὶ «προσωπική οὐσία», ἀποδόθηκαν στὸν Παλαμᾶ καὶ χρησιμοποιήθηκαν ὡς ταυτότητα μιᾶς νέας πραγματικότητας.

Προδρομικοὶ ἐκφραστὲς μιᾶς τέτοιας θεολογίας φαίνεται πὼς ὑπῆρξαν ὁ καθηγητὴς Χ. Γιανναράς καὶ ὁ μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας⁶⁸.

«Προκρίνεται τελικά, ὡς γενικὸς τίτλος τοῦ ἔργου, ὁ τίτλος τοῦ δευτέρου μελετήματος “Φύση καὶ Ἀγάπη”, γιὰ νὰ γίνῃ δεικτικὸς τοῦ μεγαλύτερου προβλήματος, κατὰ τὴν προσωπική μου ἀποψη, τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης δογματικῆς θεολογίας, πού μοιάζει νὰ εἶναι ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ “προσώπου” καὶ ἡ ἐξαφάνιση ἢ στὴν καλύτερη περίπτωση ὑποβάθμιση καὶ ἐνοχοποίηση τῆς “φύσης” καὶ τῶν “κατὰ φύσιν”». Ὁφείλω βέβαια νὰ ὁμολογήσω ὅτι ἡ μελέτη, *Φύση καὶ Ἀγάπη. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ Τριαδικοῦ σχήματος στὸ διάλογο τῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Οἰκουμένης*, δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1997 στὸ Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Νίκο Γ. Ζαχαρόπουλο [*E.E.Θ.Σ.Α.Π.Θ.* 7 (1997), σ. 275-292]. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ π. Ν. Λουδοβίκος, ἐξέδιδε τὸ βιβλίο του *Ἡ κλειστὴ πνευματικότητα καὶ τὸ νόημα τοῦ ἑαυτοῦ. Ὁ μυστικισμὸς τῆς ἰσχύος καὶ ἡ ἀλήθεια φύσεως καὶ προσώπου*, (ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 1999), στὴ σ. 20 τοῦ ὁποῦ σημαίνει: «Ἄπ’ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ ἀπουσία τοῦ φυσικοῦ εἶναι ἀπὸ τὶς σύγχρονες περὶ προσώπου συζητήσεις εἶναι ὄντως μελαγχολική» καὶ στὴ σ. 22: «Στὸ βαθμὸ πού ἡ σύγχρονη περὶ προσώπου θεολογία συνιστᾷ μιὰ ὑπερβατικὴ προσωπολογία δὲν νομίζω ἐπιπλέον πὼς θὰ βρεῖ πράγματι ἐρείσματα στὴν πατερικὴ θεολογία ἐνὸς π.χ. Μαξίμου Ὁμολογητῆ ἢ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὅπως αὐτὲς παρουσιάζονται ἐδῶ».

68. Βλ. σχετικὰ Χ. Ἀ. Σταμούλη, *Περὶ Φωτός*, σ. 62, 87 κ.έ.,

Αὐτό, ὅμως, πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας καὶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι ὁ ὄρος «προσωπικές» ἐνέργειες χρησιμοποιεῖται γιὰ πρώτη φορὰ «συστηματικά» ἀπὸ Ἑλληνα θεολόγο στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ ’90. Πρόκειται γιὰ τὸ μαθητὴ τοῦ Ἰ. Ζηζιούλα, Σταῦρο Γιαγκάζογλου ὁ ὁποῖος ἐκδίδει στὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ 1991, στὸ περιοδικὸ *Σύναξη* (τεῦχος 37, Ἰαν.-Μάρ. 1991, σ. 71-78 καὶ τεῦχος 38, Ἀπρ. - Ἰούν. 1991, σ. 39-47) μελέτη μὲ τίτλο: «Οὐσία, ὑποστάσεις, προσωπικὲς ἐνέργειες. Ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ γιὰ τὶς ἀκτιστες ἐνέργειες». Εἶναι ξεχωριστῆς σημασίας τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὄρος καταλαμβάνει θέση τίτλου, πράγμα πού καταδεικνύει τὴ σημασία πού ἀποδίδεται ἀπὸ τὸ συγγραφέα στὴ χρῆση του, γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῆς διδασκαλίας τοῦ ἡσυχαστῆ ἁγίου γιὰ τὶς ἀκτιστες ἐνέργειες. Σὲ ἐπαναδημοσιεύσεις τῆς μελέτης λίγο ἀργότερα ὁ ὄρος θὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν τίτλο, ἀλλὰ δὲ θὰ λείπει ἢ χρῆση του ἐντὸς τοῦ κειμένου⁶⁹. Αὐτὸ θὰ γίνῃ ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1995, ὅταν ὁ Σ. Γιαγκάζογλου θὰ παρουσιάσει τὸ σημαντικότερο

109-110. Πρβλ. Χ. Ἀ. Σταμούλη, *Φύση καὶ ἀγάπη*, σ. 45· M. Volf, *After Our Likeness. The Church as the Image of the Trinity* (Sacra Doctrina. Christian Theology for a Postmodern Age), ἐκδ. William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan-Cambridge 1998, σ. 75 κ.έ.

69. Βλ. Σ. Γιαγκάζογλου, *Προλεγόμενα στὴ σπουδὴ τῆς θεολογίας τοῦ Ἅγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ περὶ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 739* (1991), σ. 742-789· τοῦ ἰδίου *Προλεγόμενα στὴ θεολογία τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν. Σπουδὴ στὸν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ*, ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1992.

ἔργο του, τὴ διδασκαλική του διατριβή, μὲ τίτλο *Κοινωνία Θεώσεως. Χριστολογία καὶ Πνευματολογία στὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*. Στὸ σχετικὸ κεφάλαιο ποῦ φέρει τὸν τίτλο: *Ὁ ἐνυπόστατος χαρακτήρας τῶν θείων ἐνεργειῶν*, ὁ συγγραφέας ἀποφεύγει μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου «προσωπικές» ἐνεργείες καὶ περιορίζεται μὲ αὐστηρὴ χρῆση τῆς ὀρολογίας στὸν ὄρο «ἐνυπόστατες» ἐνεργείες· ὄρο ποῦ συναντοῦμε συχνά, στὴν παλαμική, κυρίως, θεολογία⁷⁰.

Σὲ ὁποιαδήποτε πάντως περίπτωση, αὐτὸ ποῦ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα κείμενα τοῦ Σ. Γιαγκάζογλου εἶναι ὁ σταδιακὸς ἀποκλεισμὸς τῆς νέας ὀρολογίας καὶ τὸ ξεθώριασμα ἢ τὴ διευκρίνηση τῆς «θεολογίας τῶν προσωπικῶν ἐνεργειῶν». Ἐξάπαντος, ἡ συγκεκριμένη μελέτη τοῦ Γιαγκάζογλου, πέρα ἀπὸ τὶς ὁποιοσδήποτε ἐπιμέρους ἐνστάσεις, μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς μία ἀπὸ τὶς δυναμικότερες προσεγγίσεις τῆς θεολογίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στὸ πλαίσιο τῶν νεοελληνικῶν θεολογικῶν σπουδῶν. Μὲ θαυμάσιο τρόπο ὁ συγγραφέας ἀναιρεῖ τὶς σοφιολογικὲς ἀπόψεις Ρώσων θεολόγων, ὅπως π.χ. τοῦ S. Bulgakov, ἀντιπαρατίθεται μὲ τὸν Podskalsky καὶ ἄλλους συγγραφεῖς, περὶ ἀπροσώπου καὶ ὑπερπροσωπικοῦ, διαλέγεται μὲ σύγχρονους Ἑλληνες σχολιαστὲς

70. Βλ. Σ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία Θεώσεως*, σ. 125-138. Διατηρεῖται ὁμως ὁ ὄρος «προσωπικὴ οὐσία», καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐξίσου σοβαρὸ πρόβλημα, βλ. ὁ.π., σ. 125. Τὸν ὄρο «προσωπικὴ οὐσία» χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Π. Ταμβάκης, *Περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἀνθρώπου*. Παρέμβαση στὴ συζήτηση γιὰ τὴν Ὀντολογία τοῦ προσώπου στὴν Ὁρθόδοξη θεολογία, β' μέρος, *Σύναξη* 55 (1995), σ. 125.

τοῦ Παλαμᾶ, συζητᾷ τὸ πρόβλημα τῆς προτεραιότητος Χριστολογίας καὶ Πνευματολογίας καὶ τέλος παρουσιάζει τὴ σύνθεση μυστηριακῆς καὶ ἀσκητικῆς ζωῆς, ποῦ ὀρίζεται ὡς *Κοινωνία Θεώσεως*.

Ἰδιαίτερης καὶ ἐξαιρετικῆς σημαντικῆς σημασίας εἶναι ἡ περίπτωση ἐνὸς ἄλλου προικισμένου θεολόγου, καὶ αὐτὸς μαθητῆς τοῦ μητροπολίτη Περγάμου Ἰ. Ζηζιούλα, τοῦ π. Ν. Λουδοβίκου. Ὁ π. Νικόλαος, ἐνῶ στὴν διδασκαλική του διατριβὴ μὲ τίτλο, *Ἡ Εὐχαριστιακὴ Ὀντολογία*. *Τὰ εὐχαριστιακὰ θεμέλια τοῦ εἶναι, ὡς ἐν κοινωνία γίνεσθαι, στὴν ἐσχατολογικὴ ὄντολογία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ*, ποῦ ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1992, σημειώνει ὅτι: «Εἶναι εὐτυχὲς τὸ γεγονός ὅτι τελευταίως ἐμφανίζονται ἀξιόλογες πραγματείες ποῦ ἀποδεικνύουν τὸν προσωπικὸ χαρακτήρα τῶν ἐνεργειῶν μὲ βάση τὰ παλαμικὰ κείμενα»⁷¹, λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1999, θὰ ἐντυπωσιάσει μὲ τὴν ἐκδοση μελέτης μὲ τίτλο *Ἡ κλειστὴ Πνευματικότητα καὶ τὸ νόημα τοῦ ἑαυτοῦ*. *Ὁ μυστικισμὸς τῆς ἰσχύος καὶ ἡ ἀλήθεια φύσεως καὶ προσώπου* (ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα), στὴν ὁποία ὄχι ἀπλὰ καὶ μόνον ἀρνεῖται τὸν ὄρο «προσωπικὲς ἐνεργείες», ἀλλὰ σχολιάζοντας κείμενο τοῦ Χ. Γιανναρᾶ σημειώνει, ἐπὶ λέξει, τὰ ἐξῆς ἐντυπωσιακά: «Ἡ λύση ποῦ ἐπιχειρεῖται νὰ δοθεῖ σὲ διάφορες παραγράφους τοῦ βιβλίου (ἐν. τοῦ βιβλίου, *Τὸ Πρόσωπο καὶ Ἔρως*, τοῦ Χ. Γιανναρᾶ), εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ ἐκ-στατικοῦ χαρακτή-

71. Βλ. π. Ν. Λουδοβίκου, *Ἡ Εὐχαριστιακὴ Ὀντολογία*, ἐκδ. Δόμος, σ. 158. Γιὰ τὴ χρῆση ἀπὸ τὸν συγγραφέα τῶν ὄρων «προσωπικὴ» καὶ «ὑποστατικὴ» οὐσία, βλ. *Ἡ Εὐχαριστιακὴ Ὀντολογία*, σ. 156-157· *Ἡ κλειστὴ πνευματικότητα*, σ. 287.

ρα τῆς προσωπικῆς ὑπάρξεως μέ “τὴν φανέρωση τῆς οὐσίας μόνο μέσω τῶν ἐνεργειῶν τῆς, πού εἶναι πάντοτε προσωπικές” (παρ. 75 κ. ἄ.). Ἡ θεώρηση ὅμως αὐτῆ τῶν ἐνυποστάτων φυσικῶν (καὶ ὄχι προσωπικῶν) ἐνεργειῶν τῆς οὐσίας ὡς “ἐκσταση τῆς ὑπαρξῆς ἐκτὸς τῆς φύσεως” δημιουργεῖ σοβαρὰ λογικά, ὄντολογικά καὶ θεολογικά προβλήματα. Καὶ τοῦτο διότι μέ τὸν τρόπο αὐτὸ φαίνεται νὰ ὄντολογικοποιῶνται οἱ ἐνέργειες ἀκολουθώντας τὴν ὄντολογικοποίηση τοῦ προσώπου. Αὐτὸ δὲν ἤθελε νὰ προλάβει ὁ Παλαμάς, ὅταν ἔλεγε περὶ τῶν ἐνεργειῶν πὼς εἶναι ἐνυπόστατες μέν, ὄχι ὅμως καὶ αὐθυπόστατες-πὼς δὲν εἶναι δυνατὸν, δηλαδή, νὰ ὄντολογικοποιήθῃ καθ’ αὐτές;»⁷².

Τις ἐξελίξεις αὐτές, ἀλλὰ καὶ τὴ μελέτη τοῦ ὁμιλοῦντος μέ τίτλο *Περὶ Φωτός. Προσωπικές ἢ φυσικές ἐνέργειες; Συμβολή στὴ σύγχρονη περὶ Ἀγίας Τριάδος προβληματική στὸν Ὁρθόδοξο χῶρο* (ἔκδ. Τὸ Παλίμψηστον), τὴ φετινὴ χρονιά, ὅπου σὲ ἑκατὸν πενήντα σελίδες ἀναλύεται καὶ ἀνασκευάζεται ἡ «θεολογία τῶν προσωπικῶν ἐνεργειῶν», ὅπως καὶ παρατηρήσεις τοῦ καθηγητῆ Ν. Ματσούκα, στὸ ἔργο του *Δογματική καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Γ’. Ἀνακεφαλαίωση καὶ Ἀγαθοτοπία. Ἐκθεση τοῦ οἰκουμεικοῦ χαρακτήρα τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας* (ἔκδ. Π. Πουρναρᾶ), φαίνεται πὼς δὲν παρακολούθησε ὁ μητρ. Περγάμου Ἰ. Ζηζιούλας, ὁ ὁποῖος μόλις πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες δημοσίευσε ἄρθρο στὸ περιοδικὸ *Σύναξη*, στὸ ὁποῖο σημειώνει ὅτι «Οἱ θεῖες ἐνέργειες εἶναι πάντοτε ὑποστατικές καὶ ἐκεῖνο πὸ ἀγιάζει εἶναι ἡ προσωπικὴ παρουσία τοῦ ἀγίου καὶ ὄχι ἡ φυσικὴ ἐπαφή τοῦ ἀντικειμένου

72. Βλ. π. Ν. Λουδοβίκου, *Ἡ κλειστὴ πνευματικότητα*, σ. 290.

μέ τις θεῖες ἐνέργειες (ἀπροσώπως καὶ καθαυτές). Νομίζω ὅτι ἡ περὶ θεῶν ἐνεργειῶν θεολογία, ἂν δὲν συνδυασθεῖ σαφῶς μέ ἐκείνην τῶν ὑποστατικῶν ἐνεργειῶν καὶ γενικὰ τῆς ἔννοιας τοῦ προσώπου μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει κατευθεῖαν στὸν Παγανισμό»⁷³.

Στὴν ἴδια ὁμάδα θὰ μποροῦσε νὰ κατατάξει κανεὶς, μέ μιὰ πρώτη ματιά, καὶ τὸν ἐκ τῶν φιλοσόφων προερχόμενο Στέλιο Ράμφο. Ἡ περίπτωσή του, ὅμως, εἶναι ἰδιαίτερη. Στὸ βιβλίο του *Χρονικὸ ἐνὸς καινούργιου χρόνου*, πὸ ἐξέδωσε στὴν Ἀθήνα (ἔκδ. Ἰνδικτος), τὸ 1996, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἀποδίδει στὸν Παλαμᾶ τὸν ὄρο «ὑποστατικές ἐνέργειες», ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀναζητᾶ ἐναγώνια τὸν «ὑποστατικὸ χαρακτήρα» αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν, πὸ ἀδυνατεῖ νὰ συναντήσει στὸν ἡσυχαστὴ ἅγιο καὶ τὴ θεολογία του. Καὶ τοῦτο διότι κρίνει ὅτι οἱ ἐνέργειες θεωροῦνται «ὑποστατικές» στὸν Παλαμᾶ, «ὡς ἀχώριστες ἀπὸ τὰ θεῖα πρόσωπα», συνεπῶς, τονίζει, ἀπουσιάζει τὸ ὄντως «ὑποστατικόν» τοῦ χαρακτήρα τους, πὸ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ «ὑποστατικόν» τοῦ τρόπου προέλευσής τους καὶ ἐξάπαντος, ὄχι τὸ «ὑποστατικόν» τοῦ τρόπου ἐνυπαρξῆς τους. Τοῦτο τὸ γεγονός, ὁ καταξιωμένος συγγραφέας τὸ ὀνομάζει «κενὸ» καὶ

73. Βλ. Ἰ. Ζηζιούλα, μητρ. Περγάμου, *Συμβολισμὸς καὶ Ρεαλισμὸς στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία* (ἰδιαίτερα στὴ Θ. Εὐχαριστία), *Σύναξη* 71 (Ἰουλ.-Σεπτ. 1999), σ. 16. Τὸν ὄρο χρησιμοποίησε τὸ 1998 καὶ ὁ Δ. Ν. Μόσχος στὸ ἔργο του, *Πλατωνισμὸς ἢ Χριστιανισμὸς; Οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις τοῦ Ἀντιησυχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ (1293-1361)*, ἔκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1998, σ. 239. Πρβλ. Ν. Ἀ. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Δ. Ὁ Σατανᾶς* (Φ.Θ.Β. 38), ἔκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 21 κ.ἑ.

ἀργότερα («γόνιμο ἐρώτημα») τῆς παλαμικῆς, ἢ ἀλλοῦ ἡσυχαστικῆς θεολογίας⁷⁴. Ἡ ὀρολογία τοῦ συγγραφέα προκλητική. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ προβληματική του. Ἐντούτοις, δὲ φαίνεται, στὸ σημεῖο τουλάχιστον αὐτό, νὰ διεκδικεῖ πρωτοτυπία. Οἱ θέσεις του, ἄκρως ἐνδιαφέρουσες, μοιάζει νὰ ἐκφράζουν κατὰ μέρος μιὰ προβληματική πού ἔχει ἤδη ἀναπτυχθεῖ στὴ Δύση. Ἡ ἡσυχαστικὴ παλαμικὴ θεολογία ἐμφανίζεται νὰ παραβλέπει τὴν ἐσώτερη λειτουργία τοῦ προσώπου στὴ διαμόρφωση τῆς σχέσης τριαδικῶν ὑποστάσεων, ἀκτίστων ἐνεργειῶν καὶ ξεχωριστῶν ἀνθρώπων. Τούτῃ ἡ ἀβλεψία, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ὀνομάζεται «κενό» καὶ στηρίζεται σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιχειρημάτων, πού προβάλλουν μὲ τὴ μορφή δεδομένων. Ἔτσι, διαβάσει κανεὶς ὅτι οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ δὲν ἔχουν ὑποστατικὸ χαρακτήρα, ἐφόσον ἐκπέμπονται ἀπὸ τὴν ἀπρόσωπη θεία οὐσία, γεγονός πού κάνει ἀδύνατη τὴν προσωπικὴ τους δεξίωση, σὲ σημεῖο νὰ ἐμποδίζεται καὶ ταυτόχρονα νὰ καταργεῖται ἡ αὐτοσυνειδησία καὶ ἡ ἀντιση τοῦ προσώπου. Τὸ κτίσμα καὶ ὁ δημιουργὸς ἀδυνατοῦν νὰ πραγματώσουν τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τους.

Βεβαίως, ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι ἡ λύση πού προτείνει γιὰ ἔξοδο ἀπὸ τὸ «κενό», δὲν ἔχει οὐδεμίαν συγγένεια μὲ θέσεις πού προσδιορίζονται ἢ ἀκόμη-ἀκόμη περιορίζονται, στὸ γεγονός τῆς σχέσης ὡς ἐκ-στασης ἀπὸ τὴ φύση. Ἀντιθέτως ἀρνεῖται τὴν σχέση ὡς ἀναγκαστικὸ γεγονός καὶ προτείνει τὸ σχῆμα τοῦ «καθολικοῦ ἑαυτοῦ». Πρόκειται, κατὰ τὴν ἀποφί του, γιὰ πράξη ἐλεύθερης ἐσωτερικῆς ἀναζήτησης, πού ὀδη-

74. Βλ. Σ. Ράμφου, Ἐρμηνευτικὸ ὑστερόγραφο γιὰ ἓνα «κενό» τῆς παλαμικῆς θεολογίας, *Ἰνδικτος* 7 (1997), σ. 15-21.

γεῖ στὴν ἄμεση κοινωνία τοῦ κτίσματος μὲ τὸν κτίστη⁷⁵. Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Ράμφου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῆς «ἐκστατικῆς θεολογίας» διορθώνει μὲ πολὺ ὁμοιοτρόπο ὁ π. Ν. Λουδοβίκος στὸ προαναφερθὲν βιβλίον του⁷⁶.

Ἐν τέλει, κλείνοντας τὴν ἀναφορά μου στὴ διὰ τοῦ Παλαμᾶ προτεινόμενη «θεολογία τῶν προσωπικῶν ἐνεργειῶν», ὀφείλω νὰ σημειώσω ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς θεώσεως στὴν Ὀρθόδοξη θεολογία καὶ ζωὴ δὲ λύνεται μὲ τὴν ἔκσταση ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατεξοχὴν μὲ τὴν «ἔκταση στὸ ἐπέκεινα»⁷⁷ τῆς ἴδιας τῆς φύσεως, ἐκεῖ ὅπου ἡ φύση γίνεται ὄντως φύση προσώπου, καὶ οἱ ἐνέργειές της φυσικὲς ἐνέργειες τοῦ προσώπου ἢ τῶν προσώπων⁷⁸. Ἄλλωστε, κατὰ τὸν Παλαμᾶ καμιὰ διαίρεση δὲν μπορεῖ νὰ συντελεστεῖ, ἐφόσον δὲν ὑφίσταται οὐσία ἀνυπόστατη, οὔτε βέβαια ὑπόσταση ἀνούσια. Φύση, ὑποστάσεις καὶ ἐνέργεια ἀποτελοῦν τὶς τρεῖς πραγματικότητες τῆς θεότητος⁷⁹.

75. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἀναλυτικὲς παρατηρήσεις στοῦ Χ. Ἀ. Σταμούλη, *Περὶ Φωτός*, σ. 65-86.

76. Βλ. π. Ν. Λουδοβίκου, *Ἡ κλειστὴ πνευματικότητα*, σ. 313-318. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Ἡ θεολογία τῆς θελήσεως ὡς ὑπέρβαση τοῦ νατουραλισμοῦ στὴν ὄντολογία τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἱστορίας*, *Σύναξη* 59 (1996), σ. 61-80.

77. Ὁ ὅρος ἀποτελεῖ δάνειο ἀπὸ τὸν Ν. Γ. Πεντζίκη.

78. Βλ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἐρμηνεία ἢ Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, PG 74, 337A. Πρβλ. Ἰωσήφ Καλοθέτου, *Λόγος 9, Συγγράμματα*, ἔκδ. Δ. Τσάμη, σ. 335, στίχ. 928-941.

79. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀντιρρητικός* 3, 10, 31, ἐπιμ. Π. Χρήστου, τόμ. Γ', σ. 186, στίχ. 22-29: «δύναμεις τε καὶ ἐνέργεια καὶ

Καὶ ἐνῶ τὰ πράγματα στὸ χῶρο τῶν παλαμικῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν φαίνεται πὼς ἔχουν πάρει ἕναν ἄλλο δρόμο, αἰφνης στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '90, ὁ ὁμότιμος καθηγητῆς τῆς Κ.Δ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Σάββας Ἀγουρίδης, ἐκδίδει σειρὰ μελετῶν μὲ τίς ὁποῖες πολεμώντας «καταχρηστικές» ἀποκλίσεις περσοναλιστικῆς Τριαδολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας-καὶ ἐδῶ ἐν μέρει ἔχει δίκαιο- ὀδηγεῖται στὴν ἐπανάληψη τῶν θέσεων τοῦ Παναγιώτη Τρεμπέλα. Ὁμιλεῖ περὶ νεοπλατωνικῶν ἐπιδράσεων στὸν ἡσυχασμό, ταυτίζει τὸν πατερικὸ ἀποφατισμὸ τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη καὶ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ μὲ τὸν ὁποιοδήποτε φιλοσοφικὸ ἀποφατισμὸ, θεωρεῖ τὴ θεολογία τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν οὐσία καὶ τίς ἐνέργειες στὸ Θεὸ ὡς προσπάθεια «ἐκμηδένισης τῆς σημασίας τῆς κτιστῆς Δημιουργίας κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν Ἀναγέννηση», καὶ τέλος οὔτε λίγο οὔτε πολὺ καυτηριάζει «ἐξτρεμιστικὲς ἀπὸ τὸ παρελθὸν θεωρίες περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θέα τοῦ θείου φωτός, θεώσεως κ.τ.τ.»⁸⁰. Ὁφείλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι οἱ θέσεις τοῦ κα-

θέλησις τῆς φύσεως ἐκτὸς οὐκ ἔστιν, ἀλλ' οὐδ' ἀνούσιον καὶ ἀνυπόστατον τι τούτων, οὐχ ὡς οὐσία καὶ ὑπόστασις ἕκαστον ὑπάρχον, ἀλλ' ὡς μὴ χωριστὰ τῆς τρισυποστάτου φύσεως ἐκείνης, εἰ καὶ ὁ λόγος περὶ αὐτῶν τι λέγειν ἐγχειρῶν δοκεῖ χωρίζειν τὰ ἀχώριστα καθάπερ καὶ ὀπηνίκα περὶ ὑποστάσεως διαλαμβάνει· καίτοι πῶς ἂν εἴη ὑπόστασις ἀνούσιος».

80. Βλ. Σ. Ἀγουρίδη, Μποροῦν τὰ πρόσωπα τῆς Τριάδος νὰ δώσουν τὴ βάση γιὰ περσοναλιστικὲς ἀπόψεις περὶ τοῦ ἀνθρώπου; Σχόλια σὲ κάποιες σύγχρονες Ὁρθόδοξες θεολογικὲς προσπάθειες, *Σύναξη* 33 (1990), σ. 67-78· τοῦ ἰδίου, *Ἡ ἐμπειρία τοῦ θείου φωτός στοὺς Ὁρθόδοξους Ἠσυχαστὲς καὶ ὁ φωτισμὸς στὸν Βουδισμό Ζέν*,

θηγητῆ Ἀγουρίδη, μὲ τίς ὁποῖες δὲν εἶναι εὐκόλο κανεῖς νὰ συμφωνήσει, ἐμπεριέχουν σὲ κάποιες περιπτώσεις ἕνα σημαντικό μήνυμα. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀναφορὲς τοῦ μὴ πραγματικοῦ, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατεξοχὴν γιὰ περιγραφή περιπτώσεων («ὄντως ἐξτρεμιστικῶν»), ὅπου ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀλλὰ καὶ ἡ σύνολη Ὁρθόδοξη αὐτοσυνειδησία («βιάζεται»), γιὰ νὰ λειτουργήσει σκοπιμότητες, συμφέροντα καὶ ἐπιδιώξεις. Εἶναι ἀλήθεια π.χ. ὅτι ὑπῆρξαν, ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα ἤδη, καὶ ὑπάρχουν καὶ σήμερα, κάποιες μελέτες-ἐρμηνεῖες ποὺ παρουσιάζουν τὴ θεολογία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ τὴ σύνολη θεολογία τοῦ Ἠσυχασμοῦ, ὡς τὴν κατεξοχὴν ἔκφραση ἑνὸς διαβρωτικοῦ διπολισμοῦ, ἀνάμεσα στὴν Ἐκκλησία καὶ τὸν κόσμο. Στὴ διαδικασία αὐτὴ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ταυτίζομενο μὲ τὸ μοναχικὸ, φαίνεται νὰ βιώνει τὴν ὑπαρξή του διὰ τῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὸν κόσμο.

Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι μιὰ τέτοια προσπάθεια φανερώνει ἔλλειψη αὐτοσυνειδησίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἄγνοια τοῦ γράμματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ πνεύματος τῆς θεολογίας τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ἀπουσία κριτηρίων καὶ ἀπαρχῶν. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, δὲν ἀρνήθηκε τὸν κόσμον στὰ πρόσωπα τοῦ Βαρλαάμ,

Ὁράματα καὶ Πράγματα. Ἀμφισβητήσεις-Προβλήματα-Διέξοδοι στὸ χῶρον τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἔκδ. "Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1991, σ. 28-39· τοῦ ἰδίου, *Ἡ Ἁγία Τριάδα καὶ ἐμεῖς στὴ σύγχρονη θεολογικὴ σκέψη γενικὰ καὶ στὴν Ὁρθόδοξη εἰδικὰ* (Θ.Τ. 6), ἔκδ. "Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1993· τοῦ ἰδίου, *Ἀναμνήσεις γιὰ τὸ Δημήτριο καὶ ἡ ἐξ Ἀμερικῆς ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμιση*, ἔφημ. Ἐθνικὸς Κήρυξ, 18-19/9/1999, Πρβλ. Σ. Γιαγκάζογλου, *Προλεγόμενα στὴν θεολογία τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν*, σ. 31-32.

τοῦ Γρηγοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἀντισηχαστῶν, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατεξοχὴν τὸν ὁποιοδήποτε αὐτονομημένο ἀνθρωπισμό, ἀποτέλεσμα μιᾶς θεολογίας χωρὶς Θεοῦ⁸¹. Ὅπως, ἄλλωστε, ἀρνήθηκε μετὰ μανίας καὶ μιὰ ἀνθρωπολογία χωρὶς ἄνθρωπο. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ὁ θεολόγος τοῦ Φωτῶς καὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν ἀγωνιᾷ γιὰ τὴ διαφύλαξη τοῦ πραγματικοῦ. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πρόκληση ἀπαντᾷ ὁ ὅρος «φῶς ἐλλάμφεως ὑποστατικόν», προστατεύοντας μὲ ὁρολογικὴ εὐελιξία τὸ βίωμα, τὴν ἐμπειρία τῶν θεοφόρων, τῶν φίλων τοῦ Θεοῦ, ποὺ γνωρίζουν τὸ φῶς ὡς ὄντως ὑπάρχον, ὡς πραγματικό, προερχόμενο ἀπὸ τὴ φύση τοῦ προσωπικοῦ θεοῦ, τοῦ ὄντως Θεοῦ τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων⁸².

81. Γιὰ τὸ θέμα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἔντονη συζήτηση τοῦ Σ. Γιαγκάζογλου μὲ τὸν σεβασμιώτατο μητρ. Ναυπάκτου Ἱερόθεο Βλάχο. Βλ. σχετικὰ Σ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία θεώσεως*, σ. 33, 301· τοῦ ἴδιου, *Χριστολογία καὶ πνευματολογία: τὸ πρόβλημα τῆς προτεραιότητας*, *Σύναξη* 58 (Ἀπρ.-Ἰουν. 1996), σ. 36-38· μητρ. Ἱ. Βλάχου, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ὡς Ἀγιορείτης*, ἐκδ. Ἱ. Μονῆς Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (Πελαγίας), Ἀθήνα 1992· τοῦ ἴδιου, *Κριτικὴ σὲ ἄρθρο*, *Σύναξη* 59 (Ἰουλ.-Σεπτ. 1996), σ. 135-137. Πρβλ. Ἱ. Πέτρου, Ἀλλαγὴ παραδείγματος στὴν Ὁρθόδοξὴ θεολογία, *Καθ' Ὁδὸν* 13 (1997), σ. 17 κ.έ.

82. Πρόκειται κατὰ βάση γιὰ ἐντυπωσιακὴ πατερικὴ κατάργηση μορφῆς ἐνεργειακοῦ δοκητισμοῦ τῶν ἀντισηχαστῶν μὲ ὁρολογία Χριστολογικὴ. Βλ. Χ. Ἀ. Σταμούλη, *Κατ' ἀλήθειαν*. Παραλειπόμενα ἀπὸ τὴ συνάντηση τοῦ Ποσειδωνίου μὲ τὸν ἅγιο Κύριλλο Ἀλεξανδρείας, τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὸν κυρ Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη, *Φύση καὶ Ἀγάπη*, σ. 69-90. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Περὶ Φωτός*, σ. 55.

Μὲ τὶς ἀποτιμήσεις αὐτὲς μπορεῖ κανεὶς νὰ κατανοήσει ἐν μέρει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀτροφικὴ παρουσίαση ἐντὸς τῶν ἐλληνικῶν θεολογικῶν γραμμάτων, ἐκτὸς ἐλαχίστων, ἀλλὰ ἐξάπαντος ὑπαρκτῶν ἐξαιρέσεων, τοῦ Παλαμᾶ τῆς ἀγάπης. Ἐνὸς Παλαμᾶ ποὺ γνώρισε ἡ λαϊκὴ εὐσέβεια καὶ παρουσίασαν ἄνθρωποι μὲ ξεχωριστὲς εὐαισθησίες, ὅπως κάποιοι ἐκπρόσωποι τῆς λεγόμενης λογοτεχνικῆς «σχολῆς» τῆς Θεσσαλονίκης. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι, ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ κυρ Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, ἔγραφε τὸ 1944 - ὅταν στὴν Ἑλλάδα δὲν εἶχε ξεκινήσει ἡ μεγάλη παλαμικὴ ἀναγέννηση - στὸ ἔργο του *Ὁ Πεθαμένος καὶ ἡ Ἀνάσταση*⁸³, τὰ ἐξῆς ἀποκαλυ-

83. Τὸ ἔργο γράφτηκε τὸ 1938 καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1944. Στὴν παρῶσα προσπάθεια χρησιμοποιεῖται ἡ τρίτη ἐκδοση, δευτέρη ἀνατύπωση, ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ἄγρα, στὴν Ἀθήνα τὸ 1987. Τὸ ἀπόσπασμα βρίσκεται στὶς σελίδες 35-36. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ πὼς στὴ μελέτη δὲν ἐξαντλήθηκε ἡ σύνολη βιβλιογραφία, πὼς θὰ μπορούσε ἄλλωστε; Γιὰ τὴν τελευταία π.χ. περίοδο θὰ μπορούσε νὰ προτείνει κανεὶς καὶ τὶς παρακάτω μελέτες: Β. Χριστοφορίδη, *Οἱ ἡσυχαστικὲς ἔριδες κατὰ τὸ ἸΔ' αἰῶνα*, ἐκδ. Παρατηρητῆς, 1993· Ν. Ἀ. Μαρτσούκα, *Ζηλωτικὰ πόλεως Θεσσαλονίκης (1342-1349)*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993· G. Papademetriou, *Maimonides and Palamas on God*, ἐκδ. Holy Cross Orthodox Press, Brookline-Massachusetts 1994· Χ. Τερέζης, *Ἡ θέση τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὴν ὀρθόδοξὴ ἀνατολή. Σπουδὴ στὸν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ*, Ἀθήνα 1995· J. Demetracopoulos, *Is Gregory Palamas an existentialist? The restoration of the true meaning of his comment on Exodus 3, 14 «Ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν»*, ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1996· τοῦ ἴδιου, *Αὐγουστίνος καὶ Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν Ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1997· Δ. Λιάλιου, *Ὁ Ἅγιο-*

πτικά: «Αὐτὸς ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, νιώθοντας τὴν παρακμή, παραπλανημένος ἀπὸ τὴ λογική, νόμιζε ὅτι τὰ πράγματα μποροῦσαν νὰ διορθωθοῦν μ' ἓνα πλησίασμα πρὸς τοὺς Φράγκους, πού γεμάτοι πλοῦτο ἄρχιζαν νὰ ὑψώνουν στὴ θέση τῶν νόμων, γνῶμες σπουδαίων καὶ δυνατῶν ἀτόμων, ἀργότερα ἀτόμων πού θὰ κατάφερναν νὰ οἰκειοποιηθοῦν τὴν ἐξουσία, φκιάχνοντας ἔτσι μία κοινωνία ψεύτικη καὶ ἄδικη, πού μέχρι τὴ μοιραία τῆς καταστροφῆς θὰ τὴν τρώγει τὸ σαράκι τῆς ἀπισιοδοξίας καὶ τῆς ἀνίας, γιατί τίποτα σ' αὐτὴ δὲν εἶναι θεμελιωμένο σὲ πίστη πλατιά ὅπου ὁ πρῶτος μὲ τὸν τελευταῖον ἀνταμώνουν. Χωρὶς φανερὴ λογική, ὁ ἀντίπαλος τοῦ Γρηγορᾶ, Ἅγιος Ἀρχιεπίσκοπος Μέγας Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, μὲ τὴν καρδιά γεμάτη ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, γιατί μέσα του ἡ καθαρή ψυχὴ δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει ὑπόσταση ξεχωριστή, πού νὰ μὴ συνδέεται, πού νὰ κόβει ἀπὸ τὸ σύνολο, ἀποτραβιέται μόνος καὶ συνιστᾷ τὴν ἡσυχία, τὴν ἡσυχία πού εἶναι τόσο κοινὰ μὲ τὸ θάνατο, ὡς μοναδικὴ δυνατὴ ἠθικὴ στάση τοῦ ἀτόμου πού σκέπτεται μέσα σ' ἓνα σύνολο λαοῦ, πού οἱ ἄρχοντες του ἀποξενώνονται. Ὁ λαὸς πού ἀργότερα μὲ καθαρὴ συνείδηση διάλεξε ἀπὸ τὴν εὐκόλη συνθηκολόγηση τῆς ψυχῆς του τὴ βαριά πληρωμὴ τῆς σκλαβιάς, ἐκήρυξε ἅγιο τὸν Γρηγόριο,

---

ρειτικός Τόμος Ὑπὲρ τῶν Ἱερῶς Ἠσυχάζοντων (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Κληρονομίας», τόμος 28, τεύχη Α'-Β', 1996) ἔκδ. Π.Ι.Π.Μ., Θεσσαλονίκη 1997· π. Β. Θερμοῦ, Ἀναζητώντας τὸ πρόσωπο. Ἀληθῆς καὶ ψευδῆς ἑαυτὸς κατὰ τὸν Donald Winnicott καὶ κατὰ τὸν Ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ, ἔκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 1997· Κ. Κωτσιόπουλου, Τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν στὴ Θεσσαλονίκη (1342-1349). Ἱστορικὴ, Θεολογικὴ καὶ Κοινωνικὴ διερεύνηση, Θεσσαλονίκη 1997.

καὶ τὸν Γρηγορᾶ τὸν ἄφησε νὰ τελειώσει στὴ φυλακὴ μαθαίνοντας ὅτι γνώση, μάθηση, ἰκανότητα, λόγος, σοφία, εἶναι ἄδικα καὶ μάταια ὅταν δὲν τὰ καθιστᾷ πλατιά, εὐρύχωρα ἢ ἀγάπη, ἢ ἀδελφότητα τοῦ ἐνὸς πρὸς τὸν ἄλλο».